

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* en de *Hollandse Studiën* worden kosteloos aan de leden toegezonden.

Redactie

M. van Bussel-Eijlander, R. Huybrecht, Th. M. Koornwinder-Wijntjes, E. N. Palmboom, M. S. Polak, J. H. Rombach, T. N. Schelhaas, H. Schoorl, C. H. Slechte, B. C. Sliggers, H. Suurmond-van Leeuwen.

Vaste medewerkers

R. Rentenaar (bibliografie), H. Sarfatij (archeologie), W. M. van der Mast (musea).

Kopij (getypt) voor *Holland* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mevr. H. Suurmond-van Leeuwen, Plantsoen 75, 2311 KK Leiden, telefoon (071) 123766.

Kopij (getypt) voor de *Hollandse Studiën* te zenden aan de redactie-secretaris van de *Hollandse Studiën*, mevr. drs. M. van Bussel-Eijlander, Oostdijk 15, 1461 DR Z.O. Beemster, telefoon (02998) 1259.

Opgave van publikaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan de vaste medewerker voor de bibliografie, drs. R. Rentenaar, Bureau Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis, Keizersgracht 569-571, 1017 DR Amsterdam-C., telefoon (020) 234698.

Opgave van mededelingen bestemd voor de rubriek Actualiteiten, gaarne aan mr. J. H. Rombach, Gemeentearchief, Oudegracht 247, 1811 CG Alkmaar, telefoon (072) 119349.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: Mevrouw M. B. Lohmann-de Roever, p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam, telefoon (020) 763131.

Ledenadministratie: I. Kuyper, Kamperfoelielaan 15, 3233 CG Oostvoorne, telefoon (01885) 3189.

Contributie: f 40,— per jaar voor gewone leden (personen), f 45,— per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Oostvoorne. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*, evenwel niet de reeds verschenen delen van de *Hollandse Studiën*.

Losse nummers: f 5,—, dubbele nummers f 10,—, vermeerderd met f 2,50 administratiekosten voor een enkel nummer, f 5,— voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te 's-Gravenhage, onder vermelding van het gewenste.

Apparaat: nummers van het Apparaat kunnen op dezelfde wijze besteld worden als losse nummers van *Holland*. Gegevens over het Apparaat zijn te vinden in de catalogus, die ieder jaar aan de leden wordt toegestuurd.

Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1979

Herbert Sarfatij

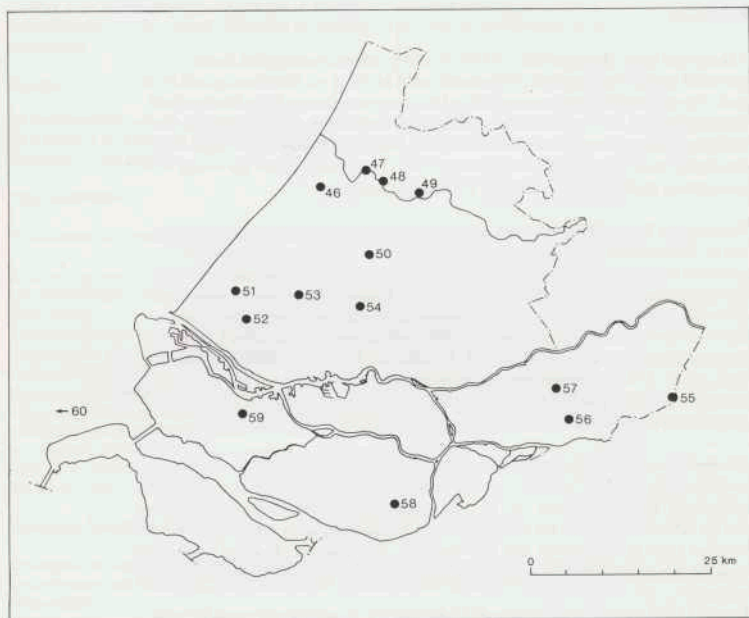
Prehistorie

Abbenbroek (gem. Bernisse) (afb. 19) Bij de aanleg van een waterleiding op een boeren erf aan de Capelleweg te Abbenbroek vond M. Hoek uit Ouddorp op ca 0,50 m onder het maaiveld een vuurstenen bijtje. Het is een smaltoppige Flint Rechtoeckbeil (indeling: Brandt 1967) met een asymmetrische, gebuiste snede. Opmerkelijk zijn de geklopte zijkanalen; de smalle snede-strook is waarschijnlijk bijgeslepen. Lengte 102, breedte 85, dikte 52 mm. Datering ca 2000 v.Chr. (Laat Neolithicum). De vondst werd gemeld door de ROB correspondent J. Klepper te Ouddorp.

Berkel (gem. Berkel-Rodenrijs) (afb. 20) In losse grond aangevoerd uit een grondput aan de Kerkstraat te Berkel is door Rikkie van der Eijk te Waddinxveen een bijl gevonden vervaardigd uit elandgewei. Opmerkelijk is het voorkomen van twee rechthoekige steelgaten haaks op elkaar staand. Op het blad zijn snijsporen waarneembaar afkomstig van bewerking met metalen gereedschap. Gedeeltelijk vergelijkbare bijlen zijn eerder gevonden in het IJsselmeer, te 's-Gravenhage en te Hoogkarspel. Laatstgenoemd exemplaar dateerde uit de Late Bronstijd (ca 750 v.Chr.) (Bakker & Brandt 1966, p.216, 214-215), welke datering of iets jonger ook voor deze bijl zou kunnen gelden. Lengte 237, grootste bladbreedte 169, diameter stok 50 mm. De vondst werd gemeld door de vader van de vinder, Ph. van der Eijk eveneens te Waddinxveen.

Ottoland Van 10 mei tot 5 juni en van 6 tot 22 augustus werd te Ottoland een nederzettingsterrein van de klokbeker- en wikkeldraadbekercultuur uit ca 1700 v.Chr. onderzocht. Deze woonplaats was in 1966 ontdekt bij de archeologische verkenning van de Alblasserwaard. In het kader van de ruilverkaveling werd het bewuste perceel bestemd voor de nieuwbouw van een boerderij. Het bleek in dit geval helaas niet mogelijk (zoals in soortgelijke situaties de afgelopen jaren) de voorgenomen plannen te wijzigen.

Reeds in 1969 was bij de aanleg van de Klokbekerweg, ter plaatse een groot deel van een wegcunet onderzocht, waarbij de rand van het nederzettingsterrein was aangesneden en gedocumenteerd. In aansluiting hierop werd nu een oppervlak van ca 1200 m² onderzocht. De nederzetting is gelegen op de zogenaamde Schoonrewoerdse stroomrug, naast een kleine dwarsgeul, dus in een geografische situatie, die exact gelijk is aan die te Molenaarsgraaf. Onder een overdekkende, zeer jonge klei van 30-40 cm dikte waren de bovenste 20-40 cm van het zandlichaam van de stroomrug grijs verkleurd, het gevolg van bodemvorming en bewoning. Alle vondsten bevonden zich in deze laag. Om de vondsten te verzamelen en ook het kleinste materiaal niet te missen, werd besloten deze laag niet op de conventionele wijze af te schaven, maar de grond per m² uit te zeven met behulp van twee grote zeven, zoals die ook al bij de Hazendonk waren gebruikt, met waterspoeling van een speciaal daarvoor aangelegde bronnering. Het werk dat door de opgravingstechnicus en zijn medewerkers, arbeiders en vakantiewerkers, is verzet verdient alle waardering en respect. De hoeveelheid werkkracht en tijd die dit omvangrijke zeeffprogramma opeiste bleek namelijk aanzienlijk meer dan was voorzien en de uitgestrektheid van het vondstareaal was zo groot, dat ondanks alle inspanningen een klein deel onopgegraven moest blijven. De resultaten van het onderzoek zijn pas volledig op hun waarde te schatten na het uitwerken van alle opgravingsgegevens, welk werk in 1980 ter hand is genomen. Op dit moment moeten wij vaststellen, dat de verwachtingen te hoog gespannen zijn geweest. In de opgetekende grondsporen zijn geen huisplattegronden te herkennen. Er is slechts sprake van enkele groepjes palen en enige onduidelijke paalrijen. De vondstverspreiding, voor zover geanalyseerd, toont opvallend weinig differentiatie. Er zijn enkele kleine vondstconcentraties te herkennen, maar de grenzen van het vondstgebied zijn zeer vaag. Kenmerkende versieringsmotieven op de overwegend kleine scherven

Afb. 18 Overzicht van vindplaatsen in Zuid-Holland in 1979. Voor de perioden (kolom 3) zie p. 229. Tek. ROB.

Abbenbroek	59 (N)	p. 277
Asperen	55 (LM)	p. 281
Berkel	54 (B)	p. 277
Delft	53 (LM)	p. 282
Giessenburg	56 (LM)	p. 282
Honselersdijk	51 (R)	p. 279
Koudekerk	49 (R, VM)	p. 283

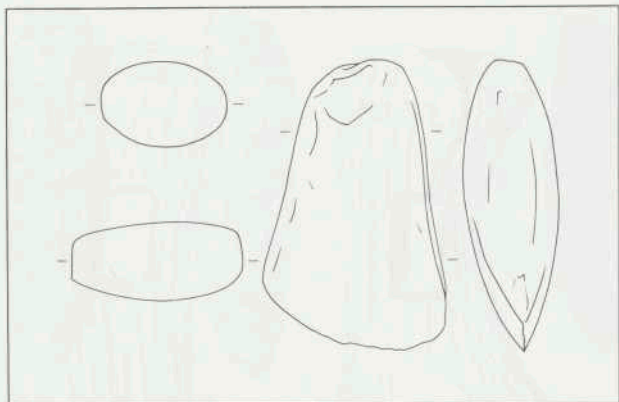
Leiden	47 (R, LM)	p. 281, 284
Leiderdorp	48 (R)	p. 281
De Lier	52 (LM)	p. 284
Noordzee	60 (M)	p. 289
Ottoland	57 (N)	p. 277
Strijen	58 (NT)	p. 288
Wassenaar	46 (B-II, LM)	p. 278, 289
Zoetermeer	50 (NT)	p. 289

zijn over het gehele terrein verspreid. Het vuursteen toont een opvallend verschil met 'Molenaarsgraaf'. Te Ottoland werden acht pijlschijven gevonden, te Molenaarsgraaf geen. Daar werden enkele tientallen krabbers verzameld en enkele grote geretoucheerde klingen, categorieën die te Ottoland praktisch ontbreken. Het chronologisch verschil tussen beide nederzettingen is zeer gering of nihil. Ondanks de identieke landschappelijke situatie blijken er dus toch redenen aanwezig te zijn om een verschil in economie van beide plaatsen te veronderstellen.

RMO, Leiden

L. P. Louwe Kooijmans

Wassenaar (afb. 21) In losse tuingrond achter zijn huis aan het Tuinpad te Wassenaar heeft G. J. de Kievit een vuursteen sikkkel gevonden. Het voorwerp is van grijze vuursteen en vertoont sporen van de cortex op een zijkant en een van de vlakke kanten bij de punt. Voorts bevindt zich aan beide zijden van de punt een sterke hoogglans. Op-

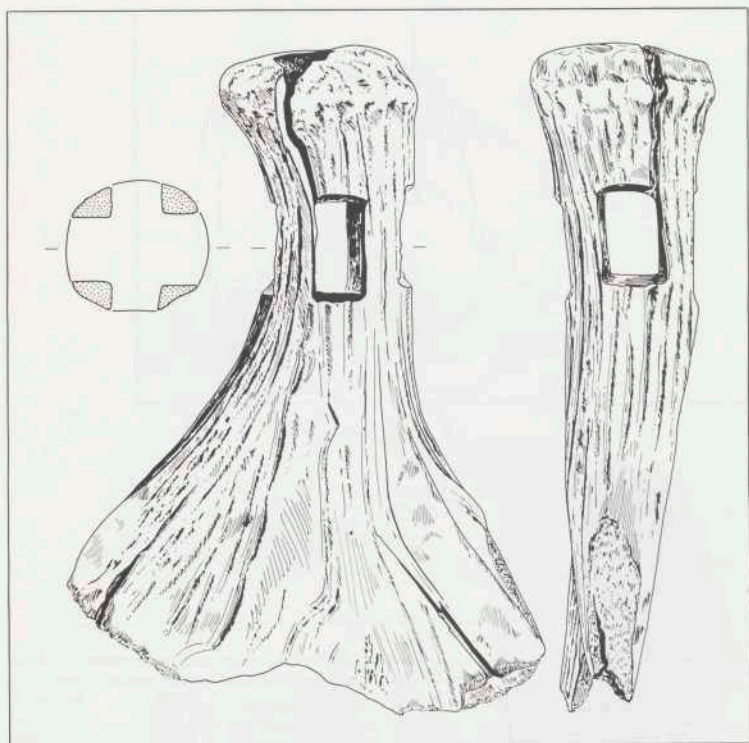

Afb. 19 Abbenbroek. Vuurstenen
bijltje. Lengte 102 mm. Foto en tek.
ROB.

merkelijk is dat de kling in de lengterichting nauwelijks gebogen is. Afmetingen: lengte 122, breedte 36 en dikte 13 mm. Datering: 700-600 v.Chr. (Late Bronstijd-Vroege IJzertijd). De vondst werd gemeld door A. van der Kley te Wassenaar.

Romeinse Tijd

Honselersdijk (gem. Naaldwijk) Bij de aanleg van een riool langs de Middelbroekweg zijn in de uitgeworpen grond door Marco en Ronnie Nederpelt scherven uit de eerste eeuwen van de jaartelling gevonden. Het betreft hoofdzakelijk aardewerk van inheemse makelij; het Romeinse import-aardewerk vormt een minderheid en terra sigillata ontbreekt geheel. De scherven zijn afkomstig van een diepte van minstens 2 m onder het huidige maaiveld; zij werden gevonden in zand dat behoort tot de ter plaatse gelegen strandwal. De melding van deze vondst kwam via J. Emmens, correspondent ROB, te Naaldwijk.

Afh. 20 Berkel. Bijl van elandge-
wei. Lengte 237 mm. Foto en tek.
ROB.

Afb. 21 Wassenaar. Vuurstenen
sikkel. Lengte 122 mm. Foto en tek.
ROB.

Leiden (afb. 22) Aansluitend aan het onderzoek in 1978 aan de Cruquijslaan van inheemse bewoningssporen uit de Romeinse Tijd (*Holland* 11, 1979, p.315-316) werd een volgend gedeelte van het terrein onderzocht door leden van de Afd. Rijnstreek van de AWN. Ook nu bleek het niet mogelijk, ondanks de vele grondsporen, de aard van deze bewoning vast te stellen. Bijzondere vondsten waren een waterput en enige massieve voorwerpen van gebakken klei in de vorm van een afgeknotte kegel (hoogte ca 11 cm, diameter onderzijde ca 11 cm) met op de bovenzijde een gleuf en vijf vingerindrukken aan de zijkant. Door de ROB werd op hetzelfde terrein het restant van vermoedelijk een oventje uit dezelfde periode opgegraven.
Bron: *Bodemonderzoek in Leiden* 1980, p. 9-12.

Leiderdorp Tijdens de uitvoering van het uitbreidingsplan Buitenhof heeft Ewout Kurpershoek uit Leiderdorp vondsten uit de Romeinse Tijd gedaan. Bij het import-aardewerk bevond zich vrij veel terra sigillata, waaronder fragmenten van een bord met het stempel MICCIO en van een kom Drag. 29 met de afbeelding van een beer. Bij het inheemse materiaal viel op een scherf van streepband aardewerk. De vindplaats past in een reeks van vindplaatsen ten noorden van de Rijn, dus over de grens van het Romeinse Rijk, die de laatste jaren bekend zijn geworden. De vondsten zijn gemeld door mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen, correspondent ROB te Leiden.

Koudekerk zie p. 283

Middeleeuwen en later

Asperen In maart 1979 heeft de ROB een kleine opgraving uitgevoerd in de Ned. Herv. kerk van Asperen. Het huidige kerkgebouw is een pseudobasiliek met dwars-pand, heeft een enkelvoudig vijfzijdig gesloten koor en een forse toren. De kerk dateert vermoedelijk uit het midden van de 15e eeuw. Het traditionele jaar van de stichting, 1401, dat is gebaseerd op historische overlevering, is derhalve voor discussie vatbaar. Er heeft een oudere kerk bestaan; deze wordt in 1378 vermeld. Het is van deze kerk dat een klein deel van de zuidelijke lange zijmuur met een steunbeer is gevonden

Afb. 22 Leiden-Cruquiuslaan. Afgeknotte kegels van gebakken klei. Hoogte ca 11 cm. Foto D. Suurmond, Leiden.

halverwege tussen de bestaande zuidwestelijke vieringspijler en de kolom ten westen daarvan. Het moet een eenbeukige kerk geweest zijn met een breedte van hoogstens 7,80 m, een breedte die precies past binnen de kolommenrijen van de huidige basiliek. De lengte en verdere vorm van deze kerk waren onachterhaalbaar. Het bouw materiaal van het fragment bestond uit rode moppen ($29 \times 14 \times 7$ cm) met in de vulling van de muur tufsteenbrokken, wat wijst op een datering in de tweede helft van de 13e eeuw. Het tufsteenmateriaal zou kunnen wijzen op een nog oudere voorganger. Historisch is dit aannemelijk, aangezien de geschiedenis van Asperen tot 893 teruggaat. De huidige plaats van de kerk komt voor deze voorganger niet in aanmerking. Niet alleen is tijdens het onderzoek hiervoor geen enkele aanwijzing gevonden, maar ook de ligging aan de Voorstraat (= een deel van de westelijke Lingedijk) maakt dit onmogelijk. Immers, deze Lingedijk reikt niet verder terug dan de 13e eeuw. Als hypothese voor het gebied waar deze 11e/12e-eeuwse voorganger gestaan zou kunnen hebben stelt de onderzoeker nu voor het andere (= zuidelijke) uiteinde van de stad bij een overigens onbekend terrein, waar eertijds het kasteel Lingestein gestaan moet hebben. Bron: Halbertsma 1979.

Delft Ook dit jaar werd het onderzoek op het terrein van het kasteel Altena door de Stichting van die naam voortgezet. Een uitgebreid overzicht van de resultaten van het onderzoek sedert 1969 verscheen van de hand van E. J. Bult (Bult 1980).

Giessenburg Leden van de Historische Vereniging Oud-Giessenburg onder de leiding van D. van den Dool hebben een tweetal proefkuilen gegraven in een huisterp ter plaatse van de boerderij Den Til aan de Dorpsstraat te Giessenburg, dat is op de linker oever van de Giessen. Verschillende niveaus van ophoging konden worden waargenomen. Gezien de scherven van kogelpot, Pingsdorf, Paffrath en Andenne aardewerk moet de terp aan het begin van de 12e eeuw zijn ontstaan. Aanvankelijk nog erg plat, werd hij gedurende de 12e en 13e eeuw sterk opgehoogd. Na ca 1350 heeft nauwelijks meer ophoging plaats gevonden. De top van de terp bevindt zich op ca 2,50 m boven de venige ondergrond. Deze terp moet een van de vroege ontginningsnederzettingen van de Alblasserwaard geweest zijn.

Afb. 23 Koudekerk. Dubbelconische of knikpot uit het grafveld. Hoogte 130 mm. Foto ROB.

Koudekerk a.d. Rijn (afb. 23, 24) Van 27 maart tot 6 oktober 1979 werd het onderzoek voortgezet naar de nederzettingssporen uit de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen in de Lagewaardse en Bruimadese Polder te Koudekerk aan de Rijn (zie *Holland* 11, 1979, p. 331-335). Nadat in 1978 3/4 ha was onderzocht, werd nu 1 ha blootgelegd; alles in het kader van een ontgroning in verband met de klei-winning. De reeds eerder aangetroffen verschijnselen veranderden niet wezenlijk van aard. Wel konden zij belangrijk aangevuld worden, zodat een zekere afronding bereikt kon worden.

Het kreek-systeem, dat voor de ligging en de richting van veel grondsporen bepalend was, bleek gecompliceerder te zijn dan aanvankelijk gedacht werd. De in het vorige verslag genoemde kreek vormde met een iets verder uit het noordoosten komende kreek een vork, waarvan de samenvloeiing plaats vond op ongeveer 150 m ten noorden van de Rijn. Ook in de vulling van deze tweede kreek kwam weer veel Vroeg-Middeleeuws en Romeins materiaal voor. Bovendien was er ter hoogte van de samenvloeiing een smalle dwarskreek (5 tot 8 m breed) die bijna loodrecht op de meest westelijke kreek stond en die een volledig Romeinse vulling bleek te bevatten. Dit kan betekenen dat deze dwarskreek bij een ouder systeem van krekken behoorde, dan wel reeds gedicht was toen de grote krekken nog actief waren. In ieder geval werd de oudere vulling doorsneden door de jongere vulling. Ook deze dwarskreek bleek zeer bepalend te zijn geweest voor de ligging en de richting van de grondsporen.

Het punt van samenvloeiing markeerde tevens een overgang in de grondsporen. Ten noorden bevonden zich zeer veel nederzettingssporen, zoals paalkuilen, greppels, afvalkuilen, en dergelijke, met een uiterste diepte, gerekend vanaf de Rijn, van 300 m. Pal ten zuiden lag de rand van het Vroeg-Middeleeuws grafveld, gekenmerkt door de vondst van een Merovingisch knikpotje met lijnenversiering en crematie-inhoud. Opmerkelijk is dat dit potje zich bovenin de vulling van de samengevloeiende grote krekken bleek te bevinden. Dit zou kunnen wijzen op een verlanding tussen de Romeinse Tijd en de Vroeg-Middeleeuwse bewoning in.

Aangezien deze rand van het grafveld tevens de eindzone van de klei-winning betekende, is het grafveld benevens vermoede bewoningssporen verder zuidelijk naar de Rijn toe niet verder onderzocht.

De nederzettingssporen namen in aantal geweldig toe. Toch werd het totale patroon nauwelijks helderder. Duidelijke huisplattegronden lieten zich ook nu niet herkennen, voornamelijk door het ontbreken van sporen van middenstaanders en/of wandpalen.

Afb. 24 Koudekerk. Fragment van ijzeren vleugelans. Lengte 304 mm. Foto ROB.

Dit verschijnsel was reeds bij de vorige campagne waargenomen. Een verklaring voor dit ontbreken kon ook nu niet gegeven worden. Wel werd het beeld van de 'erven' met een verhoogde concentratie van grondsporen versterkt. In enkele gevallen was een huisplaats op een dergelijk erf herkenbaar aan een greppel die een rechthoek met afgeronde hoeken omsloot. De afmetingen, gemiddeld 25 x 8 m. doen sterk aan de omgrepping van een boerderij denken; de opposerende doorgangen in de lange zijden van de greppel lijken met de ingangen van een boerderij te corresponderen. Wat ook bleef was de algemene richting van het merendeel van de grondsporen, die door het krekensysteem bepaald werd.

Of de nederzettingssporen tot de Romeinse Tijd of de Vroege Middeleeuwen, dan wel tot beide gerekend moeten worden, is op dit moment, nu de analyse van het omvangrijke vondstenmateriaal nog gaande is, niet te zeggen. Een enkele tendens valt echter wel te signaleren. Zo is opvallend dat naar het noordoosten toe, waar de meeste nederzettingssporen gevonden worden, het vondstenmateriaal steeds exclusiever Romeins wordt. Dit zou kunnen betekenen dat de nederzetting zelf uit de Romeinse tijd dateert en de Vroeg-Middeleeuwse vondsten afkomstig zijn van een nabijgelegen nederzetting. Het terrein dat hiervoor in aanmerking zou komen, ligt ten zuiden van het grafveld, dicht naar de Rijn toe. Het grafveld zou dan aan de buitenrand van deze nederzetting gelegen hebben. Voorlopig blijft dit echter hypothese, zeker nu dit belangrijke terrein tussen grafveld en rivier, zonder dwingende noodzaak, niet opgegraven zal worden. Uitvoering vanwege de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort door A. Buisman, C. van Duijn, H. Sarfatij en speciaal voor de mobiele vondsten W. A. van Es en W. J. H. Verwers.

Leiden (afb. 25) Bij de grondwerkzaamheden aan de zogenaamde Marktenroute in het centrum van de stad op de linker oever van de Nieuwe Rijn zijn veel losse vondsten uit de Late Middeleeuwen verzameld door leden van de Afd. Rijnstreek van de AWN. Een aantal bijzondere vondsten: bedevaartsampullen, benen glissen, scharen, een dolk, een cylinderslot, een versierd lederen triplblad, enig aardewerk, een opmerkelijke hoeveelheid lederen zwaardscheden en interessante zoölogica, is gepubliceerd in het jaarverslag 1979 van de Gemeentelijke Archeologische Begeleidingscommissie. Bron: *Bodemonderzoek in Leiden* 1980, p. 27-50.

De Lier (afb. 26, 27) Van 8 tot 30 oktober 1979 is een onderzoek ingesteld op een terrein in de Oude Lierpolder ten noorden van het dorp De Lier, waar in de middeleeuwen het huis Uterlier gestaan heeft. De aanleiding tot het onderzoek vormde de vondst van muurwerk bij de voorgenomen egalisatie van het nogal ongelijke terrein. De ongelijkheid had te maken met twee verschijnselen: aan de oostzijde een iets verhoogd rond plateau omringd door een lage depressie en aan de westzijde eveneens een iets verhoogd plateau maar nu vierkant en ook een lichte depressie aan de buitenzijde. Tussen beide in was het eerste muurwerk gevonden. Beide terreingedeeltes zijn

Atb. 25 Leiden-Marktenroute.
Versierd lederen tripblad. Het op-
schrift luidt: altoes blide so wat ic

lide. Breedte 142 mm. Foto en tek.
ROB.

met 7 sleuven nader onderzocht. Het gevondene laat zich in drieën onderverdelen: (a) sporen van de ontginning in de 12e eeuw, (b) overblijfselen van een kleine motte uit de 13e-14e eeuw, (c) muurwerk van een boerderij op de voorburch hoofdzakelijk uit de 16e eeuw en aansluitend bovengenoemd vierkant plateau.

(a) Op NAP - 1,50 m (dat is ongeveer een meter onder het huidige maaiveld) bevond zich een oud oppervlak op de top van de zavelige vaste ondergrond. Dit oppervlak kan uit de 12e eeuw dateren, hoewel er geen vondsten zijn om dit te bewijzen. Echter, aansluitend bevond zich een kreekje, dat, getuige de vondst van scherven van Paffrath aardewerk in de vulling, in de tweede helft van de 12e eeuw dichtgeslibd moet zijn; men is geneigd hierbij te denken aan de voor het Westland zo kenmerkende overstromingen van 1163. In ieder geval is na de dichtslibbing op de oever van het kreekje gewoond. Een laag van vuile, opgebracht klei met vondsten uit de 12e/13e eeuw (voornamelijk Andenne aardewerk) wijst hierop. Het was niet mogelijk de aard van deze bewoning nader vast te stellen, maar wellicht kan zij in verband gezien worden met de bouw van een kunstmatige heuvel dichtbij.

(b) Daartoe werd een ringgracht gegraven en met de vrijkomende grond een heuvel opgeworpen. Aan de voet was de heuvel ca 30 m in doorsnede, de hoogte van de heuvel was door latere afgravingen niet meer waarneembaar. Deze moet echter, gezien de omvang van de gracht, enige meters bedragen hebben. Door de afgravingen waren ook alle sporen van bouwsels op de top verdwenen. Alleen aan de grachtzijde werd

Afb. 26 De Lier. Rand van de oudste motte (rechts) en beschoeiing van paaltjes met vlechtwerk langs de gracht. De donkere rondjes in het vlak zijn horizontaal doorsneden paaltjes. In het midden een liggende trek balk vanuit het heuvellichaam. Foto ROB.

een beschoeiing van vlechtwerk en aan de westzijde tevens een rij paaltjes met op enige plaatsen een horizontale verankering in het heuvellichaam aangetroffen. Hierbij waren ook twee zware eiken gekantrechte palen (tussenafstand 2 m), die een restant kunnen zijn van de toegang (brugpalen?) of van een houten bouwsel op de rand van de heuvel. Vondsten uit de grachtvulling bij de beschoeiing tonen aan dat de heuvel van rond 1200 dateert.

In een tweede bouwfase werd een iets ruimere gracht gegraven en werd over de oude heuvel een nieuwe en grotere heuvel aangelegd. Deze heuvel had een basis-diameter van gemiddeld 37 m en een hoogte die tussen de 5 en de 8 m gelegen kan hebben. De breedte van de gracht was gemiddeld 12 m bij een diepte van 1,30 m. Ook deze heuvel had dezelfde zavelige samenstelling als zijn voorganger, zodat een stratigrafisch onderscheid niet waarneembaar was. Ook nu weer waren alle sporen van bebouwing op de top door de afgraving verdwenen. Wel werd veel baksteenpuin van de afbraak in de ringgracht aangetroffen. Vondsten van tussen het puin dateren dit in de 14e-15e eeuw. Vondsten uit de grachtvulling boven en onder dit puin dateren uit de periode 14e-16e eeuw.

De chronologische ontwikkeling kan als volgt geweest zijn. Aan het begin van de 13e eeuw is een heuvel, een motte, opgeworpen voor een in hout uitgevoerde kleine versterking op de top. In het midden van de 13e eeuw is deze heuvel vergroot en de versterking vervangen door een bouwwerk in baksteen (moppen van $31/30 \times 15/14,5 \times 7, 5/7$ cm in het afbraakpuin), dat in vergelijking met andere motte-kasteeltjes in de

Afb. 27 De Lier. Deel van de beschoeving van wilgetenen tegen staande paaltjes, aan de rand van de oudste motte (voorgrond). Foto ROB.

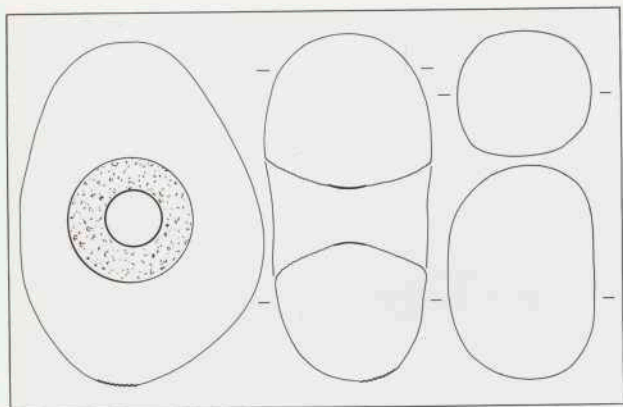
omgeving de vorm kan hebben gehad van een stevige toren. Van het gebruik van dit bouwwerk in de 13e eeuw zijn maar weinig vondsten teruggevonden in de gracht. De afbraak dateert uit de 14e-15e eeuw. Het volledige opruimen van de ruïne met de dichting van de gracht en mogelijk ook de egalisatie van de motte moet plaats gehad hebben in de 15e-16e eeuw (vandaar de 'jonge' scherven onder het 'oude' puin). Op de oudste, laat-16e-eeuwse kaarten komt de motte niet meer voor, wel een boerderij ten zuidwesten van de kasteelplaats.

(c) Ten zuidwesten van de motte moet de voorburcht gelegen hebben. Hier werden muurresten teruggevonden die twee bouwfasen lieten zien. Er was muurwerk van zuiver 13e-eeuwse steen met eerdergenoemde maten, waarbij men zou kunnen denken aan de bij het motte-kasteeltje behorende boerderij. Dan was er muurwerk opgetrokken uit 13e-eeuws slooppuin gemengd met steen uit de 16e eeuw. Dit en de begeleidende 16e-eeuwse vondsten wijzen er op dat dit een restant was van de boerderij op de kaart. Alle muurresten hadden dezelfde richtingen: zuidwest-noordoost (= de huidige verkavelingsrichting) of loodrecht daarop. Door de sterk fragmentaire toestand van de overblijfselen bleek het moeilijk meer over de bouwwerken als geheel en hun nader gebruik te weten te komen.

Direct ten zuidwesten van het terrein van de voorburcht bevond zich een eigenaardig vierkant 'terras' (ca 40 x 40 m), enigszins verhoogd (hoogste punt ca 0,30 m boven de naaste omgeving) en met een ondiepe depressie rondom. Onder de bouwvoor bleek zich ongeveer 1,10 m egale, maar verwerkte klei te bevinden, waaronder een laag van ca 0,40 m verwerkte humeuze grond. De bovenzijde van de vaste grond lag hier op NAP - 1,80 m. In beide verwerkte grondlagen werden enige losse schone gele bakstenen aangetroffen en een enkele scherf uit de 14e eeuw. De betekenis van het 'terras' is onduidelijk gebleven. Misschien is hier na de 14e-eeuwse sloop de bouwplaats geschapen voor een herbouw van het kasteel, die nooit gerealiseerd is.

Voor historische gegevens over de heren van Uterlier en hun kasteel zie Van Dijk 1978.

Het onderzoek is vanwege de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

Afb. 28 Noordzee. Geröllkeule of roolsteenhamer van witte kwartsiet. Lengte 121 mm. Foto en tek. ROB.

te Amersfoort uitgevoerd door A. van Pernis en H. Sarfatij. Bijzonder waardevol was de onvermoeibare medewerking van E. J. Bult, correspondent ROB te Den Haag, en K. F. van Dijk, Werkgroep Oud-De Lier, die beiden ook het verkennende vooronderzoek hebben uitgevoerd. De melding van de eerste vondsten was door A. Varekamp, de eigenaar van het terrein, die ook verder bij het onderzoek alle steun heeft verleend. Het onderzoek kon uitgevoerd worden dankzij een ruime subsidie door de gemeente De Lier.

Strijen Bij de reconstructie van de Schelpweg te Strijen is aan de noordzijde, ter hoogte van de boerderij Steenplaats, een steenoven aangesneden. De restanten van de oven bevinden zich nog grotendeels in het dijklichaam van genoemde weg; het was derhalve onmogelijk omvang en afmetingen van de oven te bepalen. Verschillende lagen van gare en vooral veel ongere steen werden aangetroffen. Het betreft hier een gele steen met afmetingen $18 \times 8, 5 \times 4$ cm. Nabij de vindplaats bevindt zich een sluis opgetrokken uit deze gele steen. De sluis vormt de uitmonding van de Oude Haven, het kanaal dat Strijen met de Strijensche Haven verbindt. Dit kanaal is over grote lengte

bekaad met muren van dezelfde steen. Het jaartal op de sluitsteen in het sluisgewelf bleek onleesbaar geworden, maar zowel de baksteensoort als het met tras gevoegde metselwerk wijzen naar de 17e eeuw. Begeleidende vondsten ontbraken. De melding geschiedde door de burgemeester van Strijen.

Wassenaar Evenals in voorgaande jaren vond in 1979 onderzoek plaats op het terrein van Huis ter Weer door leden van de Historische Vereniging 'Oud-Wassenaar' onder de leiding van M. P. Roest en A. Bakels.

Zoetermeer Leden van de Archeologische Werkgroep Zoetermeer hebben in het centrum van het dorp een verkenning uitgevoerd naar het Huis Palenstein. Hierbij is een gedeelte van een beschoeiing langs een gedichte gracht of sloot gevonden. Er waren twee bouwfases te onderscheiden, die op basis van het begeleidende vondstenmateriaal vermoedelijk uit de 17e en de 18e eeuw dateren.

Vondst buiten Zuid-Holland

Noordzee (afb. 28) Bij het vissen door het schip GO 5 uit Goedereede in het zuidelijke deel van de Noordzee (tussen de punten 3°.13' OL - 52°.20' NB en 3°.14'.45'' OL - 52°.35' NB) is een Geröllkeule of rolsteenhamer opgevestigd. Het voorwerp is van witte kwartsiet en weegt 801 gr. De vorm is ovaal met een zandloper-vormige, niet geheel ronde doorboring; op de omtrek bevinden zich twee concentratiepunten van butssporen. De buitenafmetingen van het voorwerp zijn: lengte 121, breedte 86, dikte 57 mm; het gat meet 43 mm aan de uiteinden en 20 mm in het gladde centrale gedeelte. Rolsteenhamers zijn instrumenten om bot of vuursteen mee te kloppen. Zij dateren uit het Mesolithicum (Hulst & Verlinde 1976, p. 106-111). De vondst sluit goed aan bij andersoortige vondsten uit het Vroege Mesolithicum (ca 7000 v.Chr.) die uit de Noordzee bekend zijn (Louwe Kooijmans 1970/71). De vondst werd gemeld door J. Klepper, correspondent ROB te Ouddorp.

Literatuur

- Bakker, J. A., & Brandt, R. W., 1966: Opgravingen te Hoogkarspel III. Grafheuvels en een terp uit de Late Bronstijd ten ZW van het Medembliker Tolhuis (voorlopige mededeling). *WFO* 33, p.176-224.
- Bodemonderzoek in Leiden 1979*, onder redactie van D. E. H. de Boer, H. A. van Oerle en H. Suurmond-van Leeuwen. Leiden 1980.
- Brandt, K. H., 1967: *Studien über steinerne Äxte und Beile der jüngeren Steinzeit und der Stein-Kupferzeit Nordwestdeutschlands*. Hildesheim. Münstersche Beiträge zur Vorgeschichtsforschung. Veröffentlichungen des Seminars für Vor- und Frühgeschichte der Universität. Bd 2.
- Bult, E. J., 1980: *Rapport betreffende de opgraving Altena bij Delft, 1979*. Delft (Stichting Altena).
- Dijk, K. F. van, 1978: Een middeleeuwse kapel in de Lierpolder. *Uit het Liers verleden*. Z.pl. (De Lier), z.j. (1978), p.44-55.
- Halbertsma, H., 1979: Asperen. *BKNOB* 78, 1979, p. 143-145.
- Hulst, R. S., & Verlinde, A. D., 1976: Geröllkeulen aus Overijssel und Gelderland. *BROB* 26, p. 93-126.
- Louwe Kooijmans, L. P., 1970/71: Mesolithic Bone and Antler Implements from the North Sea and from the Netherlands. *BROB* 20-21, p. 27-73.

Een middeleeuws weerganghuis aan de Wijnstraat te Dordrecht

Gerard Alders

Het pand Wijnstraat 154 te Dordrecht bleek, bij een toevallig bezoek aan deze straat in 1975, zijmuren te bezitten waarin grote middeleeuwse baksteen is verwerkt.

Een bezoek aan het gemeentearchief leerde dat dit pand op de monumentenlijst staat. Volgens de redengevende omschrijving zou het misschien uit de 17e eeuw dateren terwijl voor- en achtergevel in de 19e eeuw vernieuwd zouden zijn. Dat laatste valt moeilijk te betwijfelen, maar een datering in de 17e eeuw voor de rest van het pand leek wel zeer onwaarschijnlijk.

Om tot een betere datering te kunnen komen werd het huis op 26 juni 1975 nader bekeken. Er heeft echter geen grondig bouwkundig onderzoek plaatsgevonden, er zijn slechts enkele gegevens vastgelegd die het mogelijk maken om aard en bouwtijd van het huis te achterhalen.

Het huis

Het huis is naar schatting ca 10 m (4 vensters) breed en ca 22 m lang. De hoofdverdieping ligt op straathoogte, eronder bevond zich een kelder en erboven een verdieping en een zolderruimte.

De zuidelijke zijmuur is bepleisterd en grenst aan een pleintje dat ontstaan is door het wegbreken van enkele belendende percelen. Tegen deze muur is een afdak aangebracht voor het opbergen van marktbehoeften (zie afb. 1).

Een gedeelte van de bepleistering is van de muur afgefallen zodat de grote rode bakstenen waaruit deze muur is opgetrokken in het zicht kwamen. Tussen deze 'moppen' is zelfs een stuk tufsteen ingemetseld.

De noordelijke zijmuur ging voorheen schuil achter een aangrenzend pand, maar sinds hiervan het gedeelte boven de pui is afgebroken zijn ook hier de grote stenen zichtbaar. Ook deze muur bestaat tot boven aan toe uit 'moppen'.

Opvallend is dat de beide zijmuren over bijna de gehele lengte boven de dakvoet uitgaan.

Het inwendige van het huis bleek ernstig geleden te hebben van een halverwege gevorderde verbouwing tot bistro. Van de kelders was alleen nog een kleine ruimte over die gedekt werd door een ribloos kruisgewelfje. Niet alleen de kelder maar ook de balkenlaag boven de begane grond was al aardig opgeruimd. Er hingen nog vier zware balken aan het plafond, terwijl er twee op de keldervloer lagen naast een dikke, vrij korte balk met gaten en sleuven erin.

Doordat het uitzichtbelemmerende houtwerk en de keldermuren vrijwel geheel verwijderd waren was het mogelijk de beide zijmuren van het pand over grote hoogte te overzien. De muren zijn ver afgekap't en bestaan volledig uit dezelfde grote rode steen die ook aan de buitenzijde zichtbaar is.

De aanwezige eigenaar van het huis verzekerde dat de oorspronkelijke muurdikte op begane grond-hoogte 1,05 m bedragen had. Gezien de forse stapel baksteen die achter het huis opgetast lag zal deze mededeling wel op waarheid berusten. De rode baksteen waaruit de formidabele zijmuren bestaan heeft als afmetingen:

28/30 x 14 x 7/7,5 cm, terwijl een lengte van 29 cm het meest lijkt voor te komen.

Afb. 1 Het weerganghuis vanuit het zuidwesten. (Opname 1975, door auteur.)

Gezien de dikte van de zijmuren kan hier onmogelijk sprake zijn van een secundair gebruik van het baksteenmateriaal, zodat het aan de hand van vergelijking met andere baksteenformaten mogelijk moet zijn om een redelijk betrouwbare datering te geven. De Grote Zaal te 's-Gravenhage werd waarschijnlijk rond het midden van de 13e eeuw gebouwd en bezit bakstenen van het formaat: $29 \times 15,5 \times 7,5$ cm¹.

De onderbouw van de O.L.V.kapel van de Grote Kerk te Dordrecht werd omstreeks 1284 opgetrokken van bakstenen die $28/30 \times 12/14 \times 6$ cm meten².

Het formaat van de baksteen verwerkt in het huis aan de Wijnstraat zit hier tussen in, zodat als meest waarschijnlijke datering van dit huis gedacht kan worden aan de periode ca 1260-1280 of iets globaler: tweede helft 13e eeuw.

Dat de voor- en achtergevel van het huis zoveel nieuwer zijn dan de zijgevels komt natuurlijk doordat de laatste ingeklemd waren tussen de huizen en daardoor voor afbraak werden behoord.

Het huistype

Als we het huis willen inpassen in het door Temminck Groll beschreven schema van middeleeuwse woonhuistypen dan blijkt al direct dat er slechts één huizentype is dat, net als het hierboven beschreven huis, zijgevels bezit, waarvan het muurwerk uitgaat tot boven de voet van het dak, nl. het weerganghuis. Huizen van dit type bezaten goten die betreden konden worden en die soms van kantelen waren voorzien³.

Hun verspreidingsgebied bleef beperkt tot de Rijnstreek, waartoe ook Dordrecht te rekenen valt. Met name in de stad Utrecht kwamen ze veel voor (zie afb. 2). Enkele weerganghuizen in dit gebied dateren uit de 13e eeuw, het merendeel uit de 14e eeuw en een aantal uit de 15e eeuw⁴.

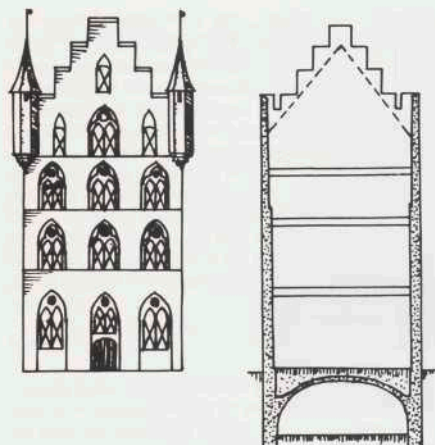
De hoofdmaten schommelen rond de 10 bij 20 m, het aantal bouw-

1 Ter Kuile 1978, pp. 326, 328.

2 Ter Kuile 1933, pp. 6, 8.

3 Temminck Groll 1963, p. 32.

4 idem, p. 47.

Afb. 2 Ter vergelijking: reconstructie van gevel en doorsnede van het weerganghuis *Fresenburch* te Utrecht. Dit huis werd in het midden van de 13e eeuw gebouwd voor het zeer vooraanstaande geslacht Frese (bankiers, handelaars, schepenen en raden). Het huis meet 11 bij 30 meter en heeft muren van 92 cm dikte, bestaande uit iets grotere baksteen dan die van het weerganghuis aan de Wijnstraat te Dordrecht. (Vrij naar tek. in: Temminck Groll 1963, p. 33).

lagen bedraagt meestal 3 en een overwelfde kelder komt algemeen voor. De muurdikte is vrijwel steeds 90 cm⁵.

Al deze kenmerken treffen we ook aan bij het huis in de Wijnstraat, zodat er niet aan getwijfeld hoeft te worden dat hier een 13e-eeuws weerganghuis teruggevonden is dat in de middeleeuwen behoorlijk verdedigbaar geweest moet zijn en waarschijnlijk een weergang met kantelen bezat.

Op de vraag wie dit huis heeft laten bouwen geeft Temminck Groll ten dele al een antwoord. Weerganghuizen waren bij uitstek die van het stadspatriciaat: 'vermogende en in het stedelijk bestuur machtige handelaars, bankiers en bestuurders'. Zelden of nooit waren ze van adellijke of kerkelijk heren⁶. Verder is het opmerkenswaard dat de in de nabijheid van het weerganghuis staande middeleeuwse huizen Bleijenburg en Henegouwen volgens Temminck Groll misschien ook weerganghuizen geweest zijn. Bleijenburg dateerde uit de 15e eeuw; in Henegouwen zijn uitzonderlijk dikke moppen aangetroffen die op zeer hoge ouderdom zouden wijzen⁷.

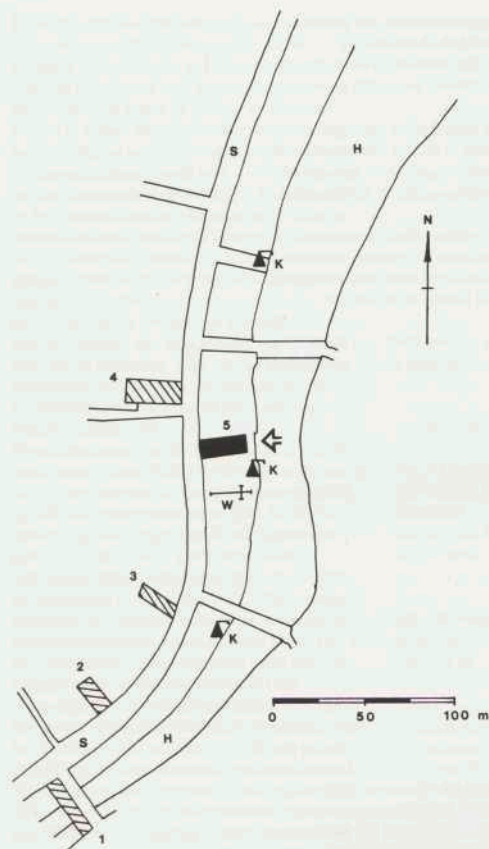
De omgeving van het huis

De Wijnstraat vormt, samen met de in het verlengde gelegen Groenmarkt en Grotekerksbuurt, de as van het in de middeleeuwen voornaamste stadsdeel van Dordrecht: de poortzijde (zie afb. 3). Ter hoogte van de Tolbrug is door middel van archeologisch onderzoek vastgesteld dat vanuit de bebouwing langs deze as naar het westen toe aanplantingen plaatsvonden in een daar aanwezige

5 idem, pp. 48, 49.

6 idem, p. 50.

7 idem, p. 56.

Afb. 3 Het weerganghuis en omgeving (poortzijde) op de westelijke oever van de Oude haven.

- 1 Tolbrug met hal, zaal en belfort
- 2 Bleijenburg (15e eeuw)
- 3 Swartenborch (vóór 1385)
- 4 Henegouwen (vóór 1284/85)
- 5 het weerganghuis (2e helft 13e eeuw)

S = Wijnstraat
 H = Oude haven
 K = Kraan
 W = Wijnkoperskapel

rivier. De vroegste daarop teruggevonden bebouwing was een bakstenen huis uit ca 1350⁸.

Bij de Tolbrug stonden de hal en de zaal met daartussen in een belfort, de Tollebrugtoren, tezamen het burgerlijk centrum van de stad vormend.

Hier vlakbij stond het 15e-eeuwse huis Bleijenburg, dat nu verdwenen is. Iets verder naar het noorden het in 1385 vermelde Swartenborch⁹ en schuin tegenover het weerganghuis het huis Henegouwen dat als grafelijke herberg gebruikt werd en in de stadsrekening van 1284/85 reeds voorkomt¹⁰.

In de bronnen worden ook nog huizen vermeld waarvan de juiste ligging niet bekend is. De meest markante daarvan zijn wel enkele van de huizen die vóór 1293 in het bezit waren van heer Ghise

8 Sarfatij 1972, pp. 622, 623.

9 Dozy 1891, p. 98.

10 idem, p. 35.

Dukinc, nl. het Meelhuse dat naast een kraan stond, het Steenhuse dat Luchtenborch heette en waar in 1293 *die Lonbarde* op woonden en het huis Brandenborgh¹¹. Dit laatste huis werd ten tijde van de bouw van een nieuwe halle in 1284/85 herhaalde malen gebruikt door het stadsbestuur¹².

We zien hier in de 13e eeuw meerdere grote huizen die ongetwijfeld van steen waren en waarvan het mogelijk is dat het weerganghuizen waren (vgl. de namen op -borch). Misschien gaat onder één van de hierboven genoemde huisnamen het weerganghuis in de Wijnstraat schuil.

In verband met de standplaats van het weerganghuis, tussen een verhoogde straat en een haven, kan nog gewezen worden op een in 1293 door het stadsbestuur uitgevaardigde oorkonde waarin bepaald werd dat een gedeelte van de haven vrij diende te blijven van bebouwing¹³.

Hieruit kan men concluderen dat men aan het einde van de 13e eeuw bezig was om de erven tussen de verhoogde straten en de Oude Haven te benutten voor huizenbouw.

Geraadpleegde literatuur

Dalen, J. L. van: 'Oorkonden en regesten betreffende de stad Dordrecht en hare naaste omgeving, enz.', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, deel 33, Amsterdam 1912, pp. 115-278.

Dozy Ch. M.: 'De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, 1284-1424', in: *Werken, uitgegeven door het Historisch Genootschap*, 3e serie, nr. 2, 's-Gravenhage 1891.

Kuile, E. H. ter: 'Aantekeningen betreffende de bouwgeschiedenis der Grote Kerk te Dordrecht', in: *Oudheidkundig jaarboek* 1933, pp. 2-18.

Kuile, E. H. ter: 'De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof', in: *Holland* 1978, pp. 313-328.

Sarfátij, H.: 'Dordrecht. Opgravingen in Hollands oudste stad'.

Deel I, in: *Spiegel Historiae* 1972, pp. 620-627.

Temminck Groll, C. L.: *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden*.

's-Gravenhage 1963.

11 Van Dalen 1912, pp. 242, 243.

12 Dozy 1891, pp. 13, 15, 23.

13 Van Dalen 1912, p. 250.

De totale kosten van de Grote Zanddijk Callantsoog-Huisduinen, 1610-1611

H. Schoorl

Bij lezing van de correspondentie over plannen, uitvoeringen en financiering van de Grote Zanddijk in deel 11 van de *Hollandse Studiën* (*'t Oge*) zal menige lezer zich met mij hebben afgevraagd: wat kostte de aanleg van deze dijk precies in totaal? Het vinden van een antwoord heeft mij bij het schrijven van de studie bij voortdurend geïntrigeerd. Noch in de archiefbescheiden van de Gecommitteerde Raden in West-Friesland en het Noorderkwartier (Rijksarchief Provincie Noord-Holland), noch in de financiële archieven van de Staten van Holland (Algemeen Rijksarchief), lukte het mij een nauwkeurig totaalbedrag te achterhalen.

In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw zijn, te beginnen met de resoluties van 12 mei 1661 en 20 november 1669¹, tot en met 1818², belangrijke bestanddelen van het archief van Gecommitteerde Raden te Hoorn vernietigd wegens ruimtegebrek.

De administratie van de Grote Zanddijk, die de boekhouder Pieter Klaasz Seylmaker na de aanleg in 1611 ter controle te Hoorn deponeerde, bleek in 1800 niet meer aanwezig te zijn³. In 1817 is besloten de rekeningen van de ontvangers der gemenelandsmiddelen te Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnickendam, Medemblik en Purmerend (periode 1610-1792) op te ruimen, waardoor het voorgoed onmogelijk is om uit de ontvangersadministraties conclusies te trekken. In de tweede helft van de achttiende eeuw zijn o.a. bijlagen tot de resoluties tot en met 1748 vernietigd. Ook de bedijksadministratie van Seylmaker is mogelijk toen verloren gegaan, maar het is aannemelijk, dat deze in 1746 nog geraadpleegd kon worden. Immers in een ongesigneerd memorandum van november 1746, opgesteld in verband met juridische kwesties over eigendom van dijkberm en Koegrasgronden⁴, noteerde één van de heren van Callantsoog het gezochte totaalbedrag, met de datum waarop de rekening te Hoorn is afgehoord, tot op de penning nauwkeurig:

Deze dijkagie is met kragt van volk binnen drie maanden volbragt en heeft het Gemene Land gekost f 279517.2.4 volgens rekeningh daarvan geslooten tot Hoorn den 22^{en} april 1611.

Deze notitie 135 jaar na de dijk aanleg gemaakt, is mij bij het schrijven van *'t Oge* ontgaan.

Bladerend in aantekeningen, die een latere periode betreffen dan de studie omvat, kwam mij deze notitie weer onder ogen. Het voor die tijd gigantische bedrag, in korte tijd bijeengebracht,

rechtvaardigt de bewondering voor deze gewestelijke financiële krachtsinspanning, die op blz. 116 van *'t Oge* tot uitdrukking is gebracht.

Errata *'t Oge*

- blz. VI, te lezen: Dr. J. Westenberg
blz. 52, afb. 19, Collectie Fürst zu Solms-Braunfels
blz. 167 nr. 32, eerste regel van de oorkonde: Wij heren Doed...
blz. 215 nr 103, tweede regel van de brief: Uwe C. F. G^e
blz. 360, munten toevoegen: albertijn, gouden munt van 2½ gulden, Zuidelijke Nederlanden, 1600-1610.

- 1 RAH. Res. Gec. R., 12 mei 1661, f 184, opdracht alle oude papieren, monsterrollen, etc. tot op de laatste 10 à 12 jaar, met uitzondering van de 'ordonnantien' wegens plaatsgebrek te verbranden; idem 20 nov. 1668, f 173vo, opdracht de resolutie van 12 mei 1661 ten uitvoer te brengen.
- 2 RAH. Arch. Gec. R. Noorderkwartier nr 221 B, 'Lijste van de Papieren, Registers en stukken in het archief te Hoorn... welke als nutteloos voor de Provincie worden beschouwd' en ter vernietiging worden voorgedragen, 1817.
- 3 Idem, 'Lijste van Boeken, Charters en Papieren' in het kantoor van het opgeheven College van Gecommitteerde Raden te Hoorn, 1800. Zie RAH. Inleiding tot de Inventaris van het arch. v. Gec. R. nr 53m, Bijlage 2, blz. 48 e.v.: Overzicht van de belangrijkste stukken, die in 1818 zijn vernietigd.
- 4 RAH. Heerlh. Arch. Callantsoog nr 2 (correspondentie, etc) nov. 1746, 'Memorie omtrent het werk van den Santdijk, gedeeltelijk onder Callants-Ooge en gedeeltelijk onder Huysduynen en den Helder geleegeen'; kostenvermelding punt 8.

Overzicht van inventarissen van Hollandse archieven verschenen in 1979

T. N. Schelhaas

De redactie heeft gemeend ook dit jaar weer een overzicht in dit tijdschrift te moeten publiceren van inventarissen en archieven die voor de geschiedenis van het voormalige gewest Holland en de provincies Noord- en Zuid-Holland van belang zijn. Ook thans treft u een aantal inventarissen aan die reeds eerder waren gereed gekomen doch nog niet in dit overzicht waren verwerkt. Bij het gebruik van deze lijst dient u zich te realiseren dat de meeste inventarissen niet in druk zijn verschenen en derhalve ook niet op ruime schaal zijn verspreid. Het laatste gegeven dat na de omschrijving van de inventaris wordt vermeld duidt in het overgrote deel van de gevallen zowel de plaats aan waar de inventaris is uitgekomen, alsook de plaats waar het desbetreffende archief wordt bewaard en waar de inventaris kan worden ingezien.

Rijks- en Provinciale Archieven

Boer-Meiboom, W. E. de, Voorlopige inventaris van het archief van de raadpenionaris Pieter Steyn. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1979.

Es, G. van, Inventaris van de archieven betreffende de vrede- en politiegerechten, 1811-1838, nader gespecificeerd en voorzien van een inleiding van M. M. Warning. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1979.

Es, G. van, Inventaris van de archieven van de rechtbank van eerste aanleg te Hoorn, 1811-1838, nader gespecificeerd en voorzien van een inleiding van M. M. Warning. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1979.

Es, G. van, Inventaris van de archieven van de rechtbank van eerste aanleg en van de rechtbank van koophandel te Haarlem, 1811-1838, nader gespecificeerd en voorzien van een inleiding van M. M. Warning. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1979.

Es, G. van, Inventaris van het archief van het Hof van Assisen in Amsterdam, 1811-1838, nader gespecificeerd en voorzien van een inleiding van M. M. Warning. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1979.

Felius, J. A. van, Overzicht van de gaardersarchieven berustende in het Rijksarchief in

Noord-Holland, c. 1600-1806. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1979.

Frankenland, H. C., Inventaris van het archief van het Bureau Goeree-Overflakkee, 1928-1945. 's-Gravenhage, Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland, 1978.

Frankenland, H. C., Inventaris van het archief van het ingenieursbureau Goeree-Overflakkee, 1941-1947. 's-Gravenhage, Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland, 1979.

Graaff, S. A. L. de en Felius, J. A. van, Burgerlijke Stand: Deel I. Overzicht van de registers van geboorte, huwelijk en overlijden en bij deze registers behorende bijlagen, alsmede van de registers van naamsaanneming, 1811-1902. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1979.

Kompagnie, J. H., Het archief van de commies van 's Lands Magazijnen te Delft, Dirk van Heemskerck, 1741-1775. Rijksarchieven in Holland; inventarisreeks 19. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1979.

Lamain, T. A., Inventaris van het archief van het Bureau Aarlanderveen, 1938-1945. 's-Gravenhage, Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland, 1979.

Lamain, T. A., Inventaris van het archief van het Bureau Alphen, 1939-1945. 's-Gravenhage, Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland, 1979.

Lamain, T. A., Inventaris van het archief van het Bureau Woubrugge, 1938-1945. 's-Gravenhage, Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland, 1979.

Miserus, H.B., Inventaris van de archieven van de Commissie Schieveen-Ypenburg en haar sub-commissies, 1949-1950. 's-Gravenhage, Ministerie van Verkeer en Waterstaat, 1978.

Gemeentelijke Archieven

Alkmaar

Veer, A. A., Inventaris van het archief van de Alkmaarse Vrijwillige Brandweer, 1879-1949. Alkmaar, Gemeentearchief, 1979.

Berkenwoude

Woltersen, J., Inventaris van de archieven van de

gemeente Berkenwoude, 1813-1929. Schoonhoven, Streekarchief Krimpenerwaard, 1979.

Dordrecht

Alleblas, J., Inventaris van het archief van het college van regenten van het Stads Krankzinnigen Beterhuis, vanaf 1853 Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen, te Dordrecht, 1759-1898. Dordrecht, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Goedereede

Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, studiejaar 1976/'77, Tafels op de resolutieboeken van het stadsbestuur van Goedereede, 1604-1811. 's-Gravenhage, Provinciale Inspectie der Archieven in Zuid-Holland, 1978.

Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, studiejaar 1976/'77, Tafels op de Privilege-, keur-, en publikatieboeken van het stadsbestuur van Goedereede, met indices. 's-Gravenhage, Provinciale Inspectie der Archieven in Zuid-Holland, 1978.

Gorinchem

Busch, A. J., Inventaris van het archief van het college van zettels der directe belastingen, 1812-1917. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Busch, A. J., Inventaris van het archief van de dienstdoende schutterij, 1814-1904. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Busch, A. J., Inventaris van het archief van de commissie van toezicht over de Bank van Lening, 1833-1844. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

's-Gravenhage

Fledderus, L., Inventaris van het archief van de gemeentesecretarie van 's-Gravenhage na 1815, rubriek Militaire Zaken, 1816-1955. 's-Gravenhage, Gemeentelijke Archiefdienst, 1978.

Pennings, L. J. A. en Spiekerman, R. U. O. S., Inventaris van de archieven van de gemeentelijke reinigingsdienst en de Commissie van bijstand in het beheer van de Gemeentelijke reinigingsdienst. 's-Gravenhage, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Rotterdam

Renting, R. A. D., Supplement op het archief van de Archivaris, (1913)-1979. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Wassenaar

Bussel-Eijlander, M. van, en Hol, R. C., Inventaris van de oude archieven (tot 1895) van de gemeente Wassenaar. Wassenaar, 1977.

IJsselmonde

Nieuwenhuis, J. G. B., Inventaris van de archieven van de voormalige gemeente IJsselmonde, 1552-1941, en de ambachtsheerlijkheid Oost- en West-IJsselmonde en Lombardijen, 1435-1923. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Zuidland

Buis, P., Inventaris van het archief van de gemeente Zuidland, t/m 1926. Zuidland, Gemeente Bernisse, 1979.

Waterschaps- en Polderarchieven

Alkmaar

Danner, H. S., Inventaris van de Startmeer en de Kamer Hop, 1632-1976. Alkmaar, Gemeentearchief, z.j.

Danner, H. S., Inventaris van de Marker- en Oostwouderpolder, 1877-1976. Alkmaar, Gemeentearchief, z.j.

Danner, H. S., Inventaris van de Graftermeer, 1845-1976. Alkmaar, Gemeentearchief, z.j.

Danner, H. S., Inventaris van de Banne Graf, 1857-1924. Alkmaar, Gemeentearchief, z.j.

Danner, H. S., Inventaris van de Kogerpolder, 1860-1976. Alkmaar, Gemeentearchief, z.j.

Brielse Dijkkring

Hordijk, L. W., Inventaris van de archieven van de polder Rozenburg en Blankenburg, 1709-1975 (1976). Brielle, Waterschap de Brielse Dijkkring, 1979.

Hordijk, L. W., Inventaris van de archieven van het waterschap De Holle Mare, 1870-1973. Brielle, Waterschap de Brielse Dijkkring, 1979.

Groote Waard

Timmerman, G., Inventaris van het archief van de polder Beversoord, 1872-1965. Klaaswaal, Waterschap De Groote Waard, 1979.

Timmerman, G., Inventaris van het archief van de polder De Nieuwe Klem, 1727-1973. Klaaswaal, Waterschap De Groote Waard, 1978.

Timmerman, G., Inventaris van het archief van de polder De Oude Klem, 1604-1973. Klaaswaal, Waterschap De Groote Waard, 1978.

Krimpenerwaard

Jong, P. de, Supplement-inventaris van de polder Stolwijk, 1928-1975. Schoonhoven, Streekarchief Krimpenerwaard, 1979.

Jong, P. de, Inventaris van de archieven van de polders Kattendijksblok, Middelblok en Veerstaalblok onder Gouderak, 1805-1951 (1954). Schoonhoven, Streekarchief Krimpenerwaard, 1979.

Uitwaterende Sluizen

Schulting, J. C., Inventaris van het archief van het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en Westfriesland, 1850-1950. Edam, Archief Uitwaterende Sluizen, 1979.

IJsselmonde

Klapwijk, G. J., Inventaris van het archief van de polder Albrandswaard, Barendrecht, Waterschap IJsselmonde, 1979.

Klapwijk, G. J., Inventaris van het archief van de polder De Kijvelanden. Barendrecht, Waterschap IJsselmonde, 1979.

Familie- en Persoonlijke Archieven

Aalders, J. J., Inventaris van het archief van de familie De Eerens. 's-Gravenhage, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Aalst, G. M. van, Inventaris van het familiearchief Van der Staal van Piershil, 1636-1904. Rijksarchieven in Holland; inventarisreeks, 14. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1978.

Boer-Meiboom, W. E. de, Voorlopige inventaris van het archief van de raadpensionaris Pieter

Steyn, 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1979.

Boeijkens, P. A., Familiearchief Ter Haar, ca. 1800-1936. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Boeijkens, P. A., Familiearchief Ihle, 1840-1970. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Boeijkens, P. A., Familiearchief Blaisse, 1813-1951. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Boom, H. ten, Archief van de familie Van der Mandele, 1740-1977. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Busch, J. A., Inventaris van de archivalia van mr. C. T. de Vries Robbé, 1931-1960. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Felius, J. A. van, Inventaris van het archief van Gilles Christiaan van der Meulen en zijn echtgenote Catharina Taan als mede van enige van hun verwanten, 1677-1805. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1979.

Fledderus, L., Inventaris van het archief van Felix Polak, 1832-1885, met retro-acta 1475-1828. 's-Gravenhage, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Hoste, F. E. C., Inventaris van het archief van de familie Van Dam van Isselt. 's-Gravenhage, Gemeentelijke Archiefdienst, 1977.

Kompagnie, J. H., Het Familiearchief Van Heteren, 1635-1806. Rijksarchieven in Holland; inventarisreeks, 19. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1979.

Kompagnie, J. H., Het archief van de sollicitur-militair Paulus Gebhardt, 1689-1717. Rijksarchieven in Holland; inventarisreeks, 19. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1979.

Renting, R. A. D., Supplement op de persoonlijke verzameling van W. Thomassen, 1961-1976. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Schoone, F. A. M., Archief van de Familie Mees, 1668-1977. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Tempelaars, A. M., Inventaris van het archief van de familie De Vriese. 's-Gravenhage, Gemeentelijke Archiefdienst, 1977.

Kerkelijke Archieven van godsdienstige instellingen

Amsterdam

Boeijkens, P. A., Vereniging De Vrije Gemeente, 1877-1971. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Boeijkens, P. A., Evangelisch Verband van kerken Bijlmermeer, 1968-1976. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Boeijkens, P. A., Commissie voor de Wijkverpleging in de Oranjekerk. Gemeente B(wijk 26) van de Hervormde Gemeente te Amsterdam, 1921-1963. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Boeijkens, P. A., Voorlopige inventaris van het archief van de Gereformeerde Kerk te Amsterdam-Centrum, 1835-ca 1950, z.j., met aanvulling door P. A. Boeijkens. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Kesseler, H. C., o.f.m., Inventaris van het archief van de r.k. kerk 't Boompje of H. Franciscus van Assisië te Amsterdam, 1628-1978. Utrecht, 1978. (Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam).

Kesseler, H. C., o.f.m., Voorlopige Inventaris van de archieven van de r.k. kerk van de H.H. Petrus en Paulus (De Papegaai), 1685-ca 1950, en van de Franse Kerk, 1662-1912. z.j., met aanvulling door E. G. Huipen. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Lievens-Pelser, E., Inventaris van de archieven der Remonstrantse gemeente te Amsterdam, 1630-1927. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Siebers, J. M. C. M., Inventaris van het archief van de Evangelische Broedergemeente in Amsterdam. Inventarisreeks van het Rijksarchief

in Utrecht, 25. Utrecht, Rijksarchief, 1979.

Gorinchem

Busch, J. A., Inventaris van het archief van de classis Gorinchem van de gereformeerde kerken in Nederland, 1838-1963. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Haarlem

Siebers, J. M. C. M., Inventaris van het archief van de Evangelische Broedergemeente in Haarlem. Inventarisreeks van het Rijksarchief in Utrecht, 25. Utrecht, Rijksarchief, 1979.

Naaldwijk

Sturkenboom, J. J. A., Inventaris van het archief van de Heilige Geest van Naaldwijk, 1295-1950. Naaldwijk, Gemeente Naaldwijk, 1979.

Rotterdam

Okkema, J. C., Archief van de R.K. Parochie van de H. Theresia, 1929-1941. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Okkema, J. C., Archief van de R.K. Parochie van de H. Franciscus van Assisië, 1902-1975. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Okkema, J. C., Archief van de R.K. Parochie van het H. Hart van Jezus, 1950-1970. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Verenigings- en Stichtingsarchieven

Amsterdam

Boeijkens, P. A., Koninklijke Turnvereniging Olympia, 1865-1972. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Boeijkens, P. A., N.V. Maatschappij voor Turngebouwen, 1885-1963, en Vereniging tot instandhouding van het turngebouw, 1891-1962. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Boeijkens, P. A., Amsterdamsche Turners-Sociëteit, 1909-1952. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Boeijkens, P. A., Afdeling Amsterdam van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, 1886-1905. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Boeijkens, P. A., Observatiehuis voor Jongens, 1918-1970. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Boeijkens, P. A., Verzerkerings Bureau der Schilderspatroons Vereniging Amsterdam, sinds 1942 Vakbelangen-Bureau van Schilderspatroons te Amsterdam, 1919-1967. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Kramer, S., Inventaris van de archieven van de regenten van het hofje Venetia, 1670-1952, enkele personen en families die nauwe banden met het hofje Venetia hadden, 1640-1728, en de regenten van het Suykerhofje, 1719-1956. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Delft

Kok, H. E., Delftse Studenten Scherm-Gymnastiek en Atletiek Vereniging (ODIN), 1858-1970. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Kok, H. E., Delftse Studenten Kunststichting, 1947-1973. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Kok, H. E., Dispuut Tenochtitlan van Societas Studiosorum Reformatorum, 1960-1976. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Kok, H. E., Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen Afd. Delft, 1940-1976. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Kras, J. H. M., Delftse Studenten Vereniging 'Sint Jansbrug', 1947-1978. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Proosdij, S. C. van, Algemeen Psychiatrisch Ziekenhuis 'Het St. Joris Gasthuis', 1664-1960. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Gorinchem

Busch, A. J., Inventaris van het archief van de afdeling Gorinchem en omstreken van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, 1927-1969. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Busch, A. J., Inventaris van het archief van de Gorinchemse IJclub, 1886-1975. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

's-Gravenhage

Bordewijk, H., Hoofdcommissie tot oprichting nationaal gedenkteeken 1813; 1863-1871; Inventaris van het archief van de hoofdcommissie tot oprichting van een nationaal gedenkteeken voor november 1813; aangevuld met een catalogus van in het gemeentearchief aanwezige documentatie; samengest. door J. R. H. Soer. 's-Gravenhage, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Hartman, F. C., Inventaris van het archief van de Haagse Studenten Vereniging, 1929-1977. 's-Gravenhage, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Rotterdam

Boom, H. ten, Archief van het Letterkundig Genootschap 'Leerzaam en eenvoudig' te Capelle aan den IJssel, 1820-1879. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Hertog, H. den, Inventaris van het archief van het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam, (1776)-1978. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Thomassen, Th. P. M., Archieven van het Rotterdamse Studenten Corps, en de Rotterdamse Studentensociëteit 'Hermes', 1913-ca. 1940. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Velsen

Woudsma, J., Inventaris van het archief van de Speeltuin-Vereniging 'In Veilige Haven' te IJmuiden-Oost, 1930-1974. Velsen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Vlaardingen

Bovée, L. J. M., Inventaris van de archieven van de afdeling Vlaardingen van Volksonderwijs, 1870-1877 en 1905-1966. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Bovée, L. J. M., Inventaris van het archief van de toneel- en letterlievende vereniging Varia, (1873) 1907-1975. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Bovée, L. J. M., Inventaris van het archief van de stichting Vlaardingse Schoolvereniging, 1965-1976. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Bovée, L. J. M., Inventaris van het archief van de stichting Neutrale Kleuterscholen te Vlaardingen, 1954-1964. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Bovée, L. J. M., Inventaris van het archief van de Vlaardingse accordeonorkest vereniging Concertino, 1952-1974. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Bovée, L. J. M., Inventaris van het archief van het leesgezelschap Crescendo, 1866-1878. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Woerden

Drie, R. J. F. van, Inventaris van het archief van de vereniging 'Woerdens Bloei', 1934-1974. Woerden, Streekarchivariaat Rijnstreek, 1979.

Bedrijfsarchieven

Amsterdam

Boeijkens, P. A., Vereniging voor den Kapokhandel, 1915-1972. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Boeijkens, P. A., Eau de Colognefabriek J. C. Boldoot N.V., (1625) 1848-1964, met familiearchief Boldoot- Van Vlijmen, 1836-1945. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Boeijkens, P. A., Schaap & Van Veen, sinds 1863 Schaap & Van Veen, sinds 1934 Busse & Van Gransberg, makelaardij in tabak, 1827-1951. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Knotter, A., Inventaris van het archief van de firma Daniël Crommelin & Soonen, na 1859 voortgezet onder de naam Tutein Nolthenius & De Haan, (1737) 1789-1892. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Gorinchem

Busch, J. A., Inventaris van het archief van De Kern, het overleggaan van werkgever en werknemers van de fabriek van De Vries Robbé & Co. N.V. te Gorinchem, 1924-1958. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Busch, J. A., Inventaris van de archivalia afkomstig van De Vries Robbé & Co. N.V. te

Gorinchem, 1899-1976. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Busch, J. A., Inventaris van de vereniging tot behartiging van de belangen van het personeel verbonden aan de fabriek der firma De Vries Robbé & Co. te Gorinchem en haar dochterondernemingen, later omgezet in de Stichting Sociaal Fonds De Vries Robbé, 1913-1978. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

's-Gravenhage

Stavast, F. M., Inventaris van de archieven van Peek en Cloppenburg en Maatschappij 'De Dam' tot exploitatie van onroerende goederen N.V., en van de stukken, afkomstig van de familie Peek en H. A. A. Cloppenburg, 1869-1961. 's-Gravenhage, Gemeentelijke Archiefdienst, 1978.

Rotterdam

Krans, R. H., Archief van de Kassiers en makelaars Chabot, 1776-1936. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Krans, R. H., Archief van de Firma Gebroeders Chabot en Co., makelaars in assurentiën, 1915-1971. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1979.

Het Armamentarium te Delft: In dienst van Mars

Jan H. Kompagnie

Wandelend te Delft langs Geer of Oude Delft in zuidelijke richting ontwaart men op het punt waar deze riviertjes samenkomen een imposant, sober gebouw, het Armamentarium geheten. Deze benaming wordt ontleend aan een beeldhouwd reliëf aan de westzijde van het gebouw waarop een afbeelding is te zien van de oorlogsgod Mars, omringd door krijgstrofeën en wapenborden van Nicolaas Stoop, Willem Fabricius, Hendrik van Bleiswyck en Simon van Beaumont met het Hollandse devies *Vigilate Deo Confidentes* en de tekst *Armamentarium Ordinum Hollandiae & Westfrisiae* waaruit opgemaakt kan worden dat hier eertijds het oorlogsmagazijn van het gewest Holland gevestigd was.

Het gedeelte van het gebouw waarop het reliëf is aangebracht dateert van 1691-1692. Reeds in 1601 waren de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en Westfriesland met het stadsbestuur van Delft tot overeenstemming gekomen inzake de bouw van een gewestelijk oorlogsmagazijn. In 1602 resulteerde deze overeenkomst in het bouwen van een sierlijk magazijn met aan weerszijden trapgevelts die bij latere verbouwingen gesloopt zijn. Zowel in 1660 als in 1691-1692 werd het magazijn, wegens ruimtegebrek, in noordelijke richting uitgebreid, gevolgd door ettelijke verbouwingen in daarop volgende decennia¹. Uitvoerig behandelt Dirck van Bleiswijk in zijn *Beschryvinge der stad Delft* de voormaden wapentuig die in het Armamentarium lagen opgeslagen. Over *d'Inwendige deelen van dit magazijn* vertelt hij dat deze *by tyden van Vrede vervult en opgeprop* (zijn) *met allerhande huys-raet en Imboel van den Oorlogs-Godt Mars* waarna hij dit illustreert met een opsomming van oorlogsbenodigdheden zoals *ysere koegels, afgrÿslijke donderbullen en granaten, schoppen, spaden, bylen, houwelen, picken, breudsen, hack-messen, breeck-ysers ofte kloof-beytels, palisaden, stormpalen, stapels van lonten*. Op de bovenverdieping bevinden zich o.a. *musquetten, vierroers, snaphanen, carabins, pistolen, musquettons, donderbussen, spiesen, degens, sabels* en ook, heel praktisch, *trommelen en trompetten om 't deerlijk gehuyt en gekrijt van de miserabele gequetsten en verslagenen in den strijd te verdoven*. Kortom, zo concludeert van Bleiswijk, *het schijnt allenthalve te wesen den Winckel en Packhuys van Vulcanus den Wapensmit der Goden*. Dat ook een kenner als Napoleon een meer dan gemiddelde waardering en belangstelling had voor de oorlogsgoederen in het magazijn blijkt uit het onrechtmatig medenemen van twee kunstig versierde kanonnen die later, na afloop van Napoleons heerschappij, in 'tuighuizen' te Wenen en Berlijn werden opgesteld².

De man die al dit wapentuig beheerde heette de 'commies van 's lands magazijnen'. Gedurende de periode 1740-1775 vervulde de Delftenaar Dirk van Heemskerck deze functie. Als in 1890 het Ministerie van Oorlog een opgave verstrekt van nog niet naar het Algemeen Rijksarchief overgebrachte archieven van vóór 1813 bevat deze opgave ondermeer een lijst van archivalia, afkomstig van de directeur der artillerie-inrichtingen, het hoofd der stapel-magazijnen, het hoofd van de geschutgieterij en het hoofd der werkplaatsen voor draagbare wapenen te Delft³. En op deze lijst nu, samengesteld door de majoor-magazijnmeester en hoofd van de stapel-magazijnen te Delft, komen magazijnsrekeningen voor die

- 1 Zie Berends, G., 'Het Armamentarium', en A. Staring, 'Een onbekend werk van Johannes Blommendael', verschenen in: *Delftse Studiën*. Delft 1967. Zie ook de archieven van de Contra-rolleurs, later Contrarolleurs-generaal van 's lands werken en fortificatiën. 1613/1628-1795, RAZH inv. nr. 59.
- 2 Bleiswijk, Dirck van, *Beschryvinge der stad Delft*. Delft 1667.
- 3 Bas, F. de, Raa, F. J. G. ten, Wijn, J. W., *Het Staatsche Leger*, 8 delen, Breda 1911-1964, deel V p. 509.
- 4 Archief van het Algemeen Rijksarchief, 1890, inv. nr. 76.

door Dirk van Heemskerk gedurende zijn ambtsperiode zijn bijgehouden. In datzelfde jaar 1890 worden deze magazijnsrekeningen alsmede enkele declaratieboeken, die alle betrekking hebben op 's lands magazijnen te Delft en, vanaf 1753, ook op de affluitmakerij, naar het Algemeen Rijksarchief overgebracht alwaar ze op het Rijksarchief in Zuid-holland komen te berusten. In 1979 is het archief van Dirk van Heemskerk geïnventariseerd en onlangs, tezamen met het familiearchief Van Heteren en het archief van de sollicitateur-militair Paulus Gebhardt, in één inventaris uitgebracht⁵.

Zolang er legers zijn geweest zijn er wapens geweest en dus ook magazijnen waar deze wapens werden opgeslagen. Ongetwijfeld zal iemand deze magazijnen, al of niet officieel, hebben beheerd maar pas bij het ontstaan van het staande leger, als troepen permanent onder de wapenen worden gehouden en niet meer worden afgedankt aan het eind van een veldtocht of bij het begin van de winter, wordt de functie van magazijnmeester duidelijker omlijnd. Reeds tijdens het bewind van Philips de Goede van Bourgondië (1419-1467) werd een magazijnmeester benoemd⁶. In Holland gebeurde dit omstreeks 1572 als men daar, na terugkeer van prins Willem I van Oranje toekomt aan de vorming van een leger waarbij dan Philips van Assailliers te Egmond tot 'commies of magazijn-meester-generaal' door de prins wordt benoemd. In 1573 wordt jonker Adriaan van Matenese 'commissaris of bewaarder van de munitie', opgevolgd in 1574 door Michael de Wael⁷ die de ene keer 'commissaris of bewaarder van de munitie', een andere keer 'ammunitiemeester en stapelier' wordt genoemd. In de loop der eeuwen ontstonden oorlogsmagazijnen, gebouwd in opdracht van de Staten-Generaal

Het Armamentarium, afbeelding ontleend aan: Dirck van Bleiswijk, *Beschryvinge der stad Delft*. Delft 1667.

- 5 Kompagnie, J. H., *Inventaris van het familiearchief Van Heteren, het archief van de sollicitateur-militair Paulus Gebhardt en het archief van de commies van 's lands magazijnen te Delft, Dirk van Heemskerk, 's-Gravenhage 1979* (Rijksarchieven in Holland, inventarisreeks nummer 19).
- 6 Roo van Alderwerelt, J. K. H. de, 'De meester-generaals en bevelhebbers der artillerie in de Nederlanden tot 1795, in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, deel I, 1947.
- 7 Deze Michael de Wael komt ook voor in het archief van de Rekenkamer ter Auditie, RAZH; zie inventaris p. 149.

(b.v. die in Delft en Dordrecht en de meeste magazijnen in Gelderland en Overijssel⁸) en in opdracht van de gewesten. In Holland werd de commies, na voordracht door de Gecommitteerde Raden, door de Raad van State benoemd. Hij was in eerste instantie verantwoordelijk schuldig aan een boven hem gestelde controleur en kreeg assistentie van klerken, conducteurs, werklieden en soldaten die voor registratie, vervoer en onderhoud van materieel en gebouwen zorgdroegen. Het zijn evenwel steeds de Gecommitteerde Raden die contracten betreffende wapenaankopen afsluiten en opdracht geven aan de commies om aan daarvoor in aanmerking komende magazijnen oorlogsgoederen te leveren.

In 1605⁹ verschijnt de eerste resolutie ter regeling van het ambt van commies van de vivres en ammunitie. Bij resolutie van de Raad van State van 16 mei 1735 wordt de commiezen van 's lands magazijnen opgedragen afzonderlijke magazijns-, geld- en fortificatierekeningen bij te houden, hetgeen, zoals hierboven bleek, zo keurig door Dirk van Heemskerck is gedaan.

De indeling van de magazijnsrekeningen, die in feite voorraadboeken zijn, is heel gelijkmatig opgebouwd en wordt consequent doorgevoerd gedurende de periode 1740-1775. Elke rekening begint met vermelding van de periode waarover het boek loopt. Hierop volgt de bij resolutie van de Raad van State vastgestelde *Verklaaring van den rendant*¹⁰, waarna de eigenlijke boeking in chronologische volgorde en rubrieksgewijs plaatsvindt. Na deze opsomming van geleverde en ontvangen goederen volgt een lijst met onverkochte goederen en de vaak jaren later plaatsvindende afhoring door de gewestelijke Rekenkamer ter Auditie. Aan het eind van elke magazijnsrekening is een borderel opgenomen die alleen aantallen van ontvangen en geleverde goederen weergeeft. In de *magazijnsrekeningen* die betrekking hebben op de affuutmakerij is vóór de afhoring nog een financiële verantwoording opgenomen. In de *magazijnsdeclaratie boeken* worden kleine bedragen genoteerd, uitgegeven voor *verschot van arbeitslonen, vacaties en andere ongeldten ten dienste van 's lands magazijnen binnen Delft*. De Rekenkamer ter Auditie waar de magazijnsrekeningen naar toe werden gestuurd om afgehoord te worden bezit in het geval van Dirk van Heemskerck overigens alleen bescheiden uit het boekjaar 1749-1750¹¹.

Behalve een goede indruk die de door Van Heemskerck nagelaten bescheiden geven omtrent de omzet van oorlogstuig binnen het gewest Holland, is uit deze stukken geen exact beeld te verkrijgen van het praktisch functioneren van het commissieschap. Wel zijn er in de loop der tijd vele resoluties afgekomen ter reglementering van het ambt van commies van 's lands magazijnen¹². Hierin worden algemene bepalingen gegeven omtrent o.a. het magazijnsbeheer, de door de commies af te leggen eed, de te volgen procedure bij overlijden van een commies en de benoeming van een opvolger, het opzenden van onkostenspecificaties en de inrichting van de magazijnsrekeningen. Bij de magazijnsrekening van de affuutmakerij over 1773¹³ bevinden zich evenwel een aantal bijlagen die het vrijsteriele beeld van het ambt, verkregen door lezing van de resoluties, enigszins bijkleuren¹⁴. Deze bijlagen bestaan voor het merendeel uit

- 8 Slingelandt, Simon van, *Staatkundige Geschriften*, 4 delen, Amsterdam 1785; deel III p. 67.
- 9 ARA, 1e afdeling, Raad van State resolutie 5 juli 1605 (ook in Recueilboek deel I nr. 24; zie voor Recueilboeken noot 12).
- 10 Zie Dibbetz, J., *Groot Militair Woordenboek*, 's-Gravenhage 1740, p. 389.
- 11 RAZH, Rekenkamer ter Auditie, inv. nrs. 4398 en 4399.
- 12 Zie de resoluties in de Recueilboeken (*Recueil van verscheide Placaaten, Ordonnantien, Resolutien, Instructien, Ordres en Lysten etc. betreffende de Saaken van den Oorlogh, soo te water, soo te lande*), 8 delen, 's-Gravenhage 1740, p. 122 e.v., p. 321 e.v., p. 389 e.v.
- 13 Kompagnie, J. H., *Inventaris van het familiearchief Van Heeteren, het archief van de solliciteur-militair Paulus Gebhardt en het archief van de commies van 's lands magazijnen te Delft*, Dirk van Heemskerck, 's-Gravenhage 1979; inv. nr. 53.
- 14 In de literatuur is betrekkelijk weinig te vinden over het ambt van commies van de magazijnen.

extracten uit resoluties van de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en Westfriesland uit welk college regelmatig enkele leden tot 'commissaris' werden gekozen om zaken, de defensie van Holland betreffende, te onderzoeken en eventuele misstanden te signaleren. Lezing van genoemde extracten leert bijvoorbeeld dat Dirk van Heemskerk na inspectie van het magazijn te Naarden opdracht kreeg van de 'commissarissen van de magazijnen en kleine fortificatiën' om dit magazijn van o.a. brandzeilen te voorzien. En als in de fortificatie Woudrichem geweren aan een reparatiebeurt toe zijn wordt dit in eerste instantie uitbesteed aan het magazijn te Gorinchem en pas als reparatie hier problemen oplevert mogen ze naar 's lands magazijn te Delft worden gebracht. Dat er contracten bestonden tussen de Staten van Holland en Westfriesland en wapenleveranciers blijkt uit een extract uit een resolutie van 9 maart 1775 waarin te lezen valt dat de geweermaker Jan Dusseau om betaling verzoekt van f 19.000,— voor de levering van 1910 snaphanen met bijbehorende bajonetten die op het magazijn te Delft bezorgd moesten worden. Voorts geven de Gecommitteerde Raden aan Dirk van Heemskerk toestemming om kapotte affuiten, die naar het landsmagazijn zijn overgebracht, te slopen en dragen zij hem op *buspulver* te leveren ten behoeve van de hertog van Brunswijk, *in qualiteit van colonel en ritmeester, commandant van het escadron gardes du corps van Zijne Hoogheid den heer Prince Erfstadhouder* als deze hertog in Den Haag exercities wil houden. Ook krijgt Van Heemskerk de opdracht van, zoals steeds, de Gecommitteerde Raden, om het garnizoen in Woerden, dat sterk is uitgebreid, van wapens te voorzien. Van al deze resoluties worden afschriften gezonden naar de Rekenkamer ter Auditie en naar de commiezen en boekhouders van de 'Financie'. In het geval werknemers of verwanten van werknemers in grote financiële nood komen ten gevolge van ziekte of dood, voortvloeiend uit hun werkzaamheden voor het magazijn, wenden zij zich in eerste instantie tot Dirk van Heemskerk om hulp, gedwongen door de volstrekte afzijdigheid van de Overheid op sociaal terrein, waarna Van Heemskerk de requesten doorspeelt naar de Staten van Holland en Westfriesland. Zo blijkt hieruit dat ene Jan Smits, die 70 jaren oud is, waarvan hij er 35 in dienst van het landsmagazijn heeft doorgebracht, door een *zwaar borstkwaal* niet meer in staat is zijn werk als timmerman, en, bij gebrek aan hout, als sjouwer, te verrichten. Hij richt zich om bijstand tot Van Heemskerk, evenals de weduwe van Jan Andries Pool dat doet, wier man behalve met het schoonmaken en repareren van geweren belast was met het ontsteken van de lantaarns bij het Armamentarium. Tijdens deze laatste bezigheid viel hij in het water van de Geer en verdrong. Zowel het verzoek om bijstand van Jan Smits als dat van de weduwe van Jan Andries Pool wordt gehonoreerd; de Staten van Holland en Westfriesland kennen hen een wekelijkse bijdrage toe van respectievelijk vijf gulden en drie gulden en tien stuivers.

Een resolutie van de Raad van State van 25 november 1740¹⁵ bevat de volgende mededeling: *Op een commissie van de heren Staten van Holland van de 17e november 1740. Den 25e november commissie gedepescheert voor dr Dirk van Heemskerk tot commies van 's lands*

15 ARA, 1e afdeling. Raad van State resolutie 25 november 1740 (Inventaris Raad van State nr. 1538, p. 57).

magazijnen te Delft. Zijn voorganger, Arend van Bleiswijck, overleed enige maanden eerder en kon pas door Van Heemskerck worden opgevolgd nadat de laatste *sufficante en receante Cautie ten genoegen van den Raad* gesteld had. Ook de erfgenamen van Van Bleiswijck ontvingen overdrachtsgelden. In 1753 ontving Van Heemskerck tevens verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in de affuutmakerij die in 1679 was opgericht¹⁶. In 1775 was Van Heemskerck 64 jaar oud en vroeg hierom ontslag als commies van 's lands magazijnen, hetgeen hem werd verleend¹⁷.

De functie van magazijnscommies was niet de enige die door Van Heemskerck, telg van een oud Delfts geslacht en zoon van Jan van Heemskerck van Beest en Emmerentia de Winter, werd bekleed. In 1741 werd Van Heemskerck, 'medisch doctor', benoemd tot veertigraad van de stad Delft. Een jaar later werd hij door burgemeesters en regeerders van Delft gemachtigd om door de Staten van Holland en Westfriesland beleend te worden met de overtocht, genaamd de Leidschendam¹⁸. In 1745 werd hij benoemd tot havenmeester van Delfshaven en in 1748 tot weesmeester te Delft, van welke stad hij in datzelfde jaar ook schepen werd. In de periode 1759-1771 bracht hij het vervolgens nog tot adjunct ter dagvaart, burgemeester van Delft, bewindhebber der Verenigde Oost-Indische Compagnie en lid van de Raad ter Admiraliteit op de Maze. In 1782 overleed Dirk van Heemskerck. Twee kinderen, geboren uit zijn eerste huwelijk met jonkvrouwe Theodora van der Lely, stierven zeer jong. Zijn tweede huwelijk met Hillegonda Jacoba de la Faille bleef kinderloos. In het Gemeentearchief van Delft bevinden zich nog vele bescheiden die betrekking hebben op het leven en werk van Dirk van Heemskerck¹⁹.

De verantwoordelijkheid van Van Heemskerck voor het beheer van Hollands oorlogsmagazijn is later door anderen overgenomen, totdat het Armamentarium niet meer als zodanig dienst deed. In de ruime vertrekken herbergt het gebouw nu wapentuig dat gebruikt is tijdens de Tweede Wereldoorlog. Nu bevinden zich er niet meer donderbussen en snaphanen maar installaties voor de V I raket, en kleine Japanse tanks, aangepast aan postuur en lichaamslengte van hun inzittenden. Gedurende de komende jaren zal het Armamentarium drastisch verbouwd gaan worden waarbij veel van zijn uiterlijke oude glorie zal worden hersteld. Het zal dan dienen tot nieuw onderkomen van het Nederlandse Legermuseum 'Generaal Hoefer', dat nu nog te Leiden gevestigd is. En op deze wijze blijft het Armamentarium trouw aan zijn bestemming die gelegen is in zijn dienstbaarheid aan *den Oorlogs-God Mars*.

16 RAZH Resolutie Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en Westfriesland 5 augustus 1679.

17 RAZH Resolutie Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en Westfriesland, 22 december 1775.

18 GA Delft, Inventaris 1e afdeling, inv. nrs. 1467 en 1468.

19 GA Delft, Notarieel archief, inv. nrs. 2268 p. 26; inv. nr. 2897 p. 40, inv. nr. 2898 p. 6, 12, 22 en 37; inv. nr. 2899 p. 7a en 7b; inv. nr. 2902 p. 21.

Den Haag

Guus Rijnen, *De Archipel, een buurtindruk*, 59 blz., 1979. Uitgegeven door Roeland Foto Offset b.v. Den Haag, f 14,90.

Omstreeks 1870 begon in Den Haag de aanleg van de z.g. Indische buurt. Het was een stadsuitbreiding voor (zeer) gegoeden, waarin als gevolg van de aanwezigheid van een cavalerie-kazerne ook woningen voor de meer eenvoudigen van beurs gebouwd werden. Dit gebeurde -met één uitzondering, een rij huiskjes voor onderofficieren en corporaals in de Atjehstraat- op inpandige terreinen, zodat het voornamelijk aanzien van de wijk er niet door geschaad werd. Behalve op officieren, onderofficieren en lager kazernepersoneel oefende deze buurt vooral aantrekkingskracht uit op oud-Indischgasten als planters en bestuursambtenaren, die zich in Den Haag terugtrokken en zich in de op hoge duingrond gebouwde huizen én in elkaars omgeving thuisvoelden. Deze Archipelbuurt was omstreeks 1900 het decor voor menige typisch Haagse roman. Couperus *Eline Vere* en *De Boeken der Kleine Zielen* zijn slechts twee uit vele voorbeelden.

Zoals elke Haagse buurt heeft ook de Archipelbuurt niet helemaal aan de tand des tijds (en des projectontwikkelaars) kunnen ontkomen, maar ze is nog steeds een typisch Haagse woonwijk, die nu vooral in trek is bij hele en halve kunstenaars en intellectuelen en die ook nog steeds beschrijvers van de Haagse geschiedenis en topografie inspireert. Verwonderlijk is dat niet, want behalve een afwisselende en interessante bewoningsgeschiedenis (hier woonden bij voorbeeld F. Domela Nieuwenhuis en S. (kinderwet) van Houten), biedt juist deze wijk een overvloed aan architectonische bijzonderheden. Zowel de stijlen waarin veel archipelhuizen zijn gebouwd als de vele dikwijls wat verborgen details in de vorm van wonderlijke of mooie ornamenten en mini-gedenktekens bezorgen een goede opmerker steeds opnieuw verrassingen.

Juist die details krijgen volop aandacht in dit wat wonderlijke boekje. Het is wonderlijk om meer dan één reden. In de eerste plaats is de auteur ook de vormgever én de maker van de vele actuele foto's. Alleen het drukken en binden heeft hij niet zelf verzorgd. Ten tweede is de indeling ongebruikelijk. Schrijver/vormgever/fotograaf Guus Rijnen laat z'n lezer zelf ook het nodige doen. Er zitten eigenlijk drie boekjes in dit ene boekje, een

soort Droste-blikjes-effect. Het uitstekend geschreven geschiedenisverhaal wordt om de paar regels onderbroken door het eerste 'boekje in het boekje': toepasselijke citaten uit de rijke Archipel-literatuur. Zowel aan oude topografische beschrijvingen en officiële stukken als aan recente publicaties, kranten en romans zijn deze citaten ontleend. Het maakt het lezen niet eenvoudiger, maar omdat de citaten met veel zorg en smaak gekozen zijn, wel boeiender.

Daarnaast is er als derde onderdeel een beeldverhaal, opgebouwd uit oude prenten en foto's én uit door fotograaf Guus Rijnen zelf gemaakte actuele foto's. Een min of meer doorlopende afzonderlijke tekst, waarin nummertjes naar de afbeeldingen verwijzen, begeleidt dit geheel.

Voor het beeldverhaal en de begeleidende tekst heeft de lezer/kijker wel goede ogen nodig. De meeste van de 176 afbeeldingen zijn zeer klein afgedrukt, wat geen bezwaar is als het om een gevelsteen of een straatnaambordje gaat, maar wél waar het gebeurtenissen of straatgezichten betreft. Vormgever Guus Rijnen heeft zich ook niet ontzien de tekst bij de foto's in een zo klein mogelijke letter te laten drukken.

Een overzichtelijk boek zou ik deze 'buurt in druk' bepaald niet willen noemen, een lezens- en (voor zover mogelijk) kijkwaardig boek zeker wel. Rijnen heeft aan elk facet van zijn tekst-, citaten- en kijkboek veel aandacht besteed. Wellicht zou hij bij een volgend produkt iets van zijn vormgeversdrift moeten prijsgeven ten behoeve van de overzichtelijkheid.

Ondanks deze kritische opmerkingen wil ik dit boekje van harte aanbevelen aan iedereen, die belang stelt in buurtgeschiedenis. Het geeft behalve veel kijk- en leesgenot ook veel puzzelplezier.

C. H. Slechte

Dagboek van Haller

Lindeboom, G. A., *Haller in Holland* (Amsterdam, 1979) Rodopi, 120 blz., geïll., f 25,-.

Onder de talrijke buitenlandse studenten die tijdens het professoraat van Herman Boerhaave medicijnen studeerden in Leiden, neemt Albrecht van Haller (1708-1777) een bijzondere plaats in. Haller, Zwitsers van geboorte, viel reeds als kind op door zijn schier onverzagbare zucht naar het

verwerven van kennis; deze vroegwijze knaap presteerde het om op zijn negende jaar al zijn eigen woordenboek van Griekse en Hebreeuwse woorden uit de Bijbel samen te stellen, terwijl zijn uitzonderlijke begaafdheid hem in staat stelde om op zijn vijftiende jaar in Tübingen geneeskunde te gaan studeren. Het onderwijs aan de medische faculteit aldaar was slecht, er werden weinig colleges gegeven en het klinisch onderwijs was nagenoeg nihil. Door de roep en faam van Boerhaave aangetrokken, besloot hij echter zijn studie in Leiden voort te zetten. Hier stond het onderwijs op een veel hoger peil dan in Tübingen en de hoogleraren Boerhaave en Albinus Jr. legden zich met ernst en kundigheid toe op de hun opgedragen taak. Beide hoogleraren hielpen de veelbelovende Zwitser gaarne; zo kreeg hij van Albinus toestemming om een gedeelte van een kadaver zelf te ontleden en te prepareren, terwijl Boerhaave hem toestond dagelijks enige uren in de 'Academi-Tuin', de Hortus Botanicus, door te brengen. Hier werd de basis gelegd voor Hallers liefde voor de botanie, die hem er in 1742 toe zou brengen zijn Schweitzer Flora samen te stellen.

Van zijn verblijf in Tübingen, zijn reis door Duitsland op weg naar Leiden en van zijn verblijf alhier heeft Haller een dagboek bijgehouden, dat wordt afgesloten als hij in 1728 weer in Zwitserland terug is.

Op 7 mei 1725 kwam Haller bij Nijmegen Nederland binnen en op 23 juli 1727 stapte hij in Hellevoetsluis op de boot naar Engeland. Deze Hollandse periode uit het dagboek van Haller is thans geannoteerd en voorzien van een uitvoerige inleiding door Lindeboom uitgegeven en wel als nummer 41 in de Amsterdammer Publicationen zur Sprache und Literatur.

Juist de omstandigheid, dat de jonge Haller – hij was bij zijn komst in Leiden pas 17 jaar oud – zich in dit dagboek vrijmoedig kon uiten en kritiek hebben op personen en toestanden, maakt dit geschrift voor ons zo waardevol om een indruk te krijgen over onder andere het academisch leven aan de Leidse universiteit in de 18e eeuw.

Daarnaast passeren allerhande onderwerpen in dit dagboek de revue.

Zo heeft Haller zich een indruk gevormd over de wijze waarop hier de orde werd gehandhaafd en de rechtspraak in de Zeven Verenigde Nederlanden werd uitgeoefend. Uitvoering gaat hij bij zijn beschrijving in op de verschillende instituten die tot de universiteit behoren: het Theatrum Anatomicum in de Falide Begijnkerk, de

Universiteitsbibliotheek, en natuurlijk de Hortus Botanicus, het 'troetelkind' van Boerhaave.

Bij toeristische uitstapjes, die hij vanuit Leiden maakte, vermeldt hij de verschillende plaatsen die hij aandoet met hun bezienswaardigheden; zo bezocht hij in Leiderdorp de druk bezochte kermis en reed hij over het strand van Scheveningen naar Katwijk, wat voor de Zwitser een belevens van de eerste orde was.

Ook zijn bewondering en verering voor Boerhaave steekt hij niet onder stoelen of banken. In latere jaren kwam dit nog eens tot uiting toen hij tussen 1739 en 1744 in zes dikke delen de 'Institutiones' van Boerhaave, voorzien van commentaar uitgaaf. Wij mogen ons gelukkig prijzen dat deze verzorgde uitgave, voorzien van talrijke afbeeldingen, thans ook als een handelseditie verkrijgbaar is. Niet alleen de medisch-historicus en geïnteresseerden in de geschiedenis van de geneeskunde zullen met deze reprint gebaat zijn, maar ook een ieder die geïnformeerd wil worden over het leven in het 18e-eeuwse Nederland, gezien door de bril van een briljant buitenlands geleerde, die Haller toen reeds was.

H. L. Houtzager

Een (erudiet) roddelblad uit de 18e eeuw

Jacob Campo Weyerman, *Den Vrolyke Tuchtheer (1729)*. Commentaar en annotatie door A. J. Hanou. Amsterdamsche smaldelen 9 (deel 1: tekst; deel 2: commentaar). Uitgeverij Thespa, Amsterdam, z.j. f 20,- (per 2 delen).

Jacob Campo Weyerman (1677-1747) was als we zijn biograaf, soort- en tijdgenoot Franciscus Lievens Kersteman mogen geloven, één van de belangrijkste schrijvers van zijn tijd. Ik denk niet dat iemand dat oordeel nu nog zal onderschrijven, maar een wonderlijk schrijver was hij wel en vooral hoe en wat hij schreef is nog steeds interessant.

Zijn jeugd en verdere levensloop verklaren veel. Hij was de zoon van een vrouw, die tot zijn geboorte onopgemerkt als tamboer dienst deed in het Staatse leger en een ruiter uit datzelfde leger. Hij kreeg een veel betere opleiding dan in zijn milieu gebruikelijk was. Na de Latijnse school, voorportaal voor de theologische studie, besloot hij liever schilder te worden. De eerste veertig jaar van zijn leven zwierf hij schilderend door Europa,

ging om met avonturiers als de Franse rover Cartouche en de Schotse financier John Law, maar ook met hoogleraren en vorsten. Als journalist/schrijver, een beroep dat bij hem steeds meer dat van schilder verdrong, was hij briljant. Zijn eruditie was, zeker in onze ogen, heel bijzonder. Belangrijker was echter zijn optreden als vernieuwer. Helaas beperkte hij zich niet tot wijsgerige vertogen, obscene toneelstukken en kritische journalistiek, maar gebruikte hij zijn vaardige pen ook voor laster en chantage. Dit laatste bracht hem regelmatig in ongewenst contact met de justitie en de laatste zeven jaar van zijn leven bracht hij door in de Haagse Gevangenpoort.

Als vernieuwer trad hij op door het uitgeven van opiniërende periodieken, voorlopers van de latere spectatoriale geschriften, waarvan soms de namen (De doorzichtige Heremyt, De Naakte Waarheit) de bedoeling al duidelijk maakten. In deze tijdschriften onthulde hij, klaagde hij aan en chanteerde hij. Dit alles overgoten met eruditie en verstoep in beeldspraken.

Zo'n blad was ook de Vrolyke Tuchtheer. Voor de lezer van 1980 is het vrijwel onleesbaar zonder de 15 à 20 verklarende noten per pagina. Dan nog krijgt de lezer niet het prikkelende gevoel van sensatie dat Weyermans tijdgenoot bekropen moet hebben, op de hoogte als die was van alle schandalen en roddels.

Toch biedt de Tuchtheer ook nu nog voor velen boeiende lectuur. Over hoeren, bordelen, café's en achterbuurten informeert de schrijver ons uitgebreid en uit eigen ervaring.

Als ik in een geannoteerde heruitgave als deze begin te lezen, bekruip mij altijd een gevoel van lichte jaloezie tegenover de bezorger. Na enkele pagina's besef ik alweer wat een tijdrovend en waarschijnlijk ook ondankbaar werk het eigenlijk is en maakt de jaloezie plaats voor bewondering. Toch lijkt het me voor neerlandici, (cultuur)historici én voor de 'belangstellende leek' van groot belang dat meer van dit soort geschriften uit de vergetelheid worden gehaald. De Amsterdamse Smaldelen is daarvoor een ideale reeks.

Toch één slordigheid en één kritische vraag. In de annotatie ontbreekt noot 14 op blz. 10, maar de verklaring bevindt zich in noot 13, zodat uiteindelijk het 'Jacht ter Schelling' onverklaard blijft.

Ik vraag me af of alle namen van Griekse en andere goden, en alle godsdienstige bedieningen zoals 'levieten' wel in de annotatie horen. Ze zijn

voor wie ze niet kent gemakkelijk op te zoeken in een encyclopedie of ze zouden desnoods in een alfabetische verklarende namenlijst apart opgenomen kunnen worden. Nu kijk je onwillkeurig naar de noot, min of meer in de verwachting daar iets extra's te zullen vinden en dat belemmert de toch al zwaar op de proef gestelde continuïteit van de lectuur.

Ik noemde de Amsterdamse Smaldelen de ideale reeks voor dit soort uitgaven. Daarbij denk ik dan aan het plezierige formaat en aan wat de koper voor weinig geld geboden wordt: 176 blz. oorspronkelijke tekst in facsimilé, 224 blz. toelichting en noten en ettelijke illustraties. Deze twee boekjes vormen een heerlijk bezit, zeker voor hen, die een speciale belangstelling voor de 18e eeuw hebben of die vooral geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van journalistiek of prostitutie. Tenslotte kan de lokale historicus door het ontrafelen van de beschreven schandalen het nodige van zijn gading vinden. Bij de Tuchtheer betreft dat vooral personen in en rond Abcoude.

C. H. Slechte

Alkmaar

Alkmaar, gevels van de binnenstad (met bijdragen van W. A. Fasel: Kort overzicht van de ontwikkeling van Alkmaar; en Th. P. H. Wortel: Herkomst van de straatnamen. 264 p., ca 375 geveltekeningen, 74 foto's, 18 kleur-ill., Prijs f 52,50 + f 5,50 verzendkosten. Uitg. Gemeente Alkmaar, dienst Openbare Werken, Keetgracht, Alkmaar, postgiro 86010.

Plannen om de Alkmaarse binnenstad tot beschermd stadsgezicht te verklaren en het feit dat 1975 tot monumentenjaar werd uitgeroepen, zijn de aanleiding geweest om de gevelwanden van deze binnenstad op te meten en uit te tekenen: vier jaar werk voor 8 tekenaars. Resultaat: 375 geveltekeningen (schaal 1 : 500) naar de normen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, voorzien van situatieschets (schaal 1 : 5000), huisnummers, breedtemaat, contourlijn gevels, datering (eerste of tweede helft van de eeuw, of in kwartalen), soort en kleur van dakbedekking, kleur baksteen of ander bouw materiaal. De gemeente Alkmaar maakte door haar financiële steun zelfs een uitgave in boekvorm mogelijk: *Alkmaar, gevels van de binnenstad*.

Waar het allemaal om draait, wordt in het boek door twee andere bijdragen ingepakt. In 'Kort overzicht van de ontwikkeling van Alkmaar' schetst de gemeente-archivaris drs W. A. Fasel Alkmaars groei aan de hand van zo'n tien stadsplattegronden die alle in kleur zijn opgenomen. Een bijdrage van de oud-archivaris Th. P. H. Wortel 'Herkomst van de straatnamen' (uit de binnenstad) besluit het boek. Twee artikelen die in uitgebreidere vorm zeker stof bieden voor afzonderlijke publikaties! Waarschijnlijk was deze verpakking nodig om een voor de koper aantrekkelijk boek te maken.

Gevels van de binnenstad wordt ingeleid door een straatnamenregister en een huisnummerregister die het zoeken naar een bepaald pand vergemakkelijken. Niet alleen de hoeveelheid tekeningen is indrukwekkend, ook de vormenrijkdom der gevelwanden. Slechts in enkele gevallen ging de verkleining van schaal 1 : 100 naar 1 : 500 ten koste van de duidelijkheid, terwijl de situatieschetsjes voor buitenstaanders die zich niet zo snel kunnen oriënteren wel erg klein zijn uitgevallen.

Ook had het de documentatiewaarde verhoogd wanneer was aangegeven welke ca 350 panden op de monumentenlijst staan, waardoor het gebruik van het boek zeker was toegenomen.

Ter versiering zijn recente foto's van de binnenstad opgenomen met clichématige onderschriften die in een plaatjesboek thuishoren maar niet in een gevelboek 'met bijzondere documentaire en historische waarde', zoals in een aankondiging te lezen was. Voorbeelden: een sfeervol hoekje, spel van licht en schaduw, moeder en kind gaande in 500 jaar oude straat, stille getuige van een rijk velen, pittoresk beeld, boeiend stukje gracht en glorieus grachten.

Desalniettemin blijft het een uniek boek, daar, zover ik weet, nog nergens zo'n inventarisatie heeft plaatsgevonden die dan tevens zo fraai verpakt werd uitgegeven.

Bert Sliggers

Amsterdams egodocument

A. J. M. Rövekamp, *Amsterdam in beweging jaren. Herinneringen van een werkbemiddelaar 1925-1956*. Stadsdrukkerij van Amsterdam, 1978. 261 blz. met afbn.: f 29,50.

Herinneringen van een werkbemiddelaar uit een bewegende periode, dat is zoals de titel al aangeeft

de juiste omschrijving van dit boek. Een ego-document van de hand van A. J. M. Rövekamp, ambtenaar bij de Amsterdamse arbeidsbureaus, sinds 1940, bij het gewestelijk arbeidsbureau in Amsterdam, aangevuld met korte uiteenzettingen over de organisatie van deze instellingen. Het boek is rijkelijk voorzien van illustraties (60 blz.) die zowel op de behandelde periode in het algemeen als op de werkbemiddeling in het bijzonder betrekking hebben en het geschrevene op een plezierige manier begeleiden. De kop van iedere bladzijde is gesierd met een zeer kernachtige beschrijving van wat op die pagina behandeld wordt.

Rövekamp toont ons een duidelijke ontwikkelingsgang in het bemiddelingswerk in de beschreven periode, van een soort intuïtieve en op ervaring steunende aanpak tot een veel meer op wetenschappelijke theorieën gestoelde. De voorbeelden en voorvallen - volgens mij de sterkste kant van het boek - maken het verschil in aanpak tussen het begin en eind van dit tijdvak goed duidelijk.

Daarnaast beschrijft hij zijn ervaringen met en in ambtelijke kringen. Vooral de gedeeltes over de botsingen tussen het Amsterdamse arbeidsbureau met zijn vaak eigenzinnige werkwijzen en het veel meer starre en bureaucratische Haagse Rijks-arbeidsbureau spraken mij als Amsterdamer werkend in Den Haag aan.

Zoals gezegd is dit werk een ego-document. Daarmee wil ik ook aangeven, dat het niet beschouwd moet worden als een wetenschappelijk verantwoord geschiedwerk. De schrijver heeft uit zijn geheugen geput, uit dat van medewerkers en misschien uit schriftelijke bronnen, dat laatste wordt niet duidelijk. Daardoor moeten we afgaan puur op wat de schrijver ons meedeelt, maar dat is veel en interessant. Voor bestudering van de periode 1925-1956 of delen daarvan kan een onderzoeker zeker gebruik maken van dit boek voor 'couleur locale', voor het proeven van de tijdgeest. Voor een studie over de organisatie van de werkbemiddeling is dit boek minder bruikbaar, omdat de gedeeltes waarin Rövekamp deze organisatie schetst door het hele werk verspreid staan. Dat is heel wel begrijpelijk gezien de aard van het boek en uit oogpunt van leesbaarheid, maar lastig voor de onderzoeker.

Daarnaast heb ik nog enkele aanmerkingen. Een echte historische fout, en eigenlijk de enige, trof ik aan op blz. 116, waar De Monchy als NSB-burgemeester van Den Haag ten tonele wordt

gevoerd; dat heeft deze man nu toch juist niet verdiend! Hier wreekt zich het uitsluitend putten uit herinneringen.

Verder vond ik twee opvallende opmerkingen over rassen. De eerste (blz. 43) gaat over een Surinamer die alle goede eigenschappen van zijn ras in optima forma bezat, zoals bijvoorbeeld hoffelijkheid. Nu meende ik dat raskenmerken alleen lichamelijk waren: bovendien is een Surinaams ras mij onbekend. Bij de beschrijving van een joodse collega blijkt de schrijver slachtoffer te zijn van een oud en helaas nog steeds bestaand misverstand door godsdienst als lichamelijk kenmerk te beschouwen als hij zegt: 'Aan haar donkere uiterlijk en haar hele voorkomen kon iedereen zien dat zij een joodse was.' (blz. 88).

Tot slot nog een enkele taal- en stijlfout, zoals emigranten die op hangende pootjes uit Australië terugkeren (blz. 232), een bestudeerd man i.p.v. een gestudeerd man (blz. 233), Atlantiewall i.p.v. Atlantikwall (blz. 130), en mensen die van het goede hout zijn gesneden (blz. 112). Deze kritiek doet echter geen afbreuk aan mijn verder positieve indruk van dit boek, dat ik een ieder wil aanraden die over dit onderwerp meer wil weten.

M. van Doorn

Schiedam

Fred M. Beukers, *Schiedam in prent. Katalogus Kersstentoonstelling 1979*. Uitgave Historische Vereniging Schiedam, 59 blz., f. 12,50 (te bestellen: Postbus 290, 3100 AG Schiedam).

Ruim drie jaar geleden presenteerde de Historische Vereniging Schiedam bij een expositie van kaarten en plattegronden een bescheiden uitgave die het tentoongestelde in reproductie bevatte, voorzien van uitvoerige toelichtingen. Bij de recente expositie van Schiedamse topografische prenten heeft men een soortgelijk initiatief genomen; helaas blijft het niveau van dit boekje beduidend achter bij dat van zijn voorganger. Dit ligt slechts gedeeltelijk aan het onderwerp. Toegegeven, het materiaal is schaars. Schiedam zal in de loop der eeuwen heus wel vrije tekenaars en schilders hebben geïnspireerd, al is daarvan weinig bewaard gebleven. Maar voor de commerciële prentenmakers is de stad van Maas en moutwijn minder aantrekkelijk geweest: slechts een 30-tal stadsgezichten is via de drukpers verspreid.

Wat is het jammer, dat de Historische Vereniging Schiedam juist dit beperkte oeuvre nu zo ondermaats heeft laten verschijnen: de reproductie van de prenten is over het algemeen gewoon slecht. Hieraan zijn o.m. papierkeuze en fotografie debet, al moet gezegd dat door de weinig doordachte layout de reproducties vaak al bij voorbaat kansloos moeten zijn geweest.

Dat de titels op de gereproduceerde prenten nauwelijks leesbaar zijn, gaat vooral irriteren waar men vast kan stellen dat de bewerker deze authentieke titels hier en daar onjuist citeert (nrs. 7, 8, 9, 13, 18, óók met inachtneming van de corrigenda); soms lijkt het wel of een titel eigen maaksel moet zijn (nrs. 2, 19, 20).

Nu moet men bij het beschrijven van dit soort materiaal de strakke regels natuurlijk met gezond verstand hanteren: niemand zou er mee gebaat zijn geweest als de samensteller ons deze vriendelijke Schiedamse prentjes had gepresenteerd in vernuftige bibliografische coderingen. Maar iets meer nauwkeurigheid en discipline had hij in zijn beschrijvingen wél moeten handhaven, ook bijv. waar het het vermelden van uitgevers van geïllustreerde boekwerken betreft. Nu wordt de gebruiker al te gauw in zijn achterdocht bevestigd, en dat vind ik funest bij zo'n overzichtje dat immers bestaat bij de gratie van het documentaire karakter.

Bij de afbeeldingen ontbreekt een commentaar op de topografie vrijwel geheel: de samensteller heeft in zijn toelichtingen het accent kennelijk willen leggen op de biografische gegevens van de vervaardigers, en aandacht willen vragen voor de artistieke kwaliteiten van de prenten. Deze keuze is onterecht gebleken, want artistiek valt – zeker in deze dofte presentatie – bitter weinig te beleven, en aan de oppervlakkige biografica van de producenten – veelal gewoon gladder routines in dit genre – kan de gebruiker ook al niets wetenswaard ontlennen.

Kortom: goed bedoeld, maar zonde van geld en moeite. Hier is duidelijk een liefhebber aan de slag gegaan die, zoals ook uit zijn korte inleiding blijkt, de lezer wel degelijk veelzijdig wil informeren over de Schiedamse grafiek. In die inleiding gewaagt hij dan ook van een 'uitgebreider boekje dat deze katalogus (. . .) zal aanvullen'.

Bij dat voornemen verdient hij méér kritische begeleiding van de Historische Vereniging Schiedam.

Peter Wander

Actualiteiten

West-Friesland

In de bundel *West Friesland Oud en Nieuw* van het Historisch Genootschap Oud West-Friesland zal in 1981 een artikel worden opgenomen over de geschiedenis van het openbaar vervoer tussen de steden Hoorn en Enkhuizen. De redactie-commissie vraagt om bijpassende illustraties. Het gaat om de postwagen, de diligence, de vuurloze stoomtram, de paardentram, de gewone tram, de trein en de bus. Wie interessant illustratiemateriaal hiervoor denkt te kunnen beschikbaar stellen wordt verzocht zich in verbinding te stellen met de heer V. J. Nobel, Blanckerhofweg 20, 1816 HG Alkmaar.

Barendrecht

Op 13 augustus 1980 werd het huis Barendrechtseweg 181 in gebruik genomen als onderdak van de Historische Vereniging Barendrecht. Het is, zoals de voorzitter bij die gelegenheid opmerkte 'niet een museum, ziet U het eerder als het huis van de vereniging'. De verzamelingen zijn er wel in opgesteld en te bezichtigen op woensdagmiddag of -avond. Er zijn dan rondleidingen om 14.30 en 19.30, doch men wordt verzocht zich tevoren aan te melden, bij de heer van Bergeijk (tel. 1806-2252) of de heer van de Garde (1806-4423).

Haarlem

Het bekende Jugendstil-landhuis Kareol te Aerdenhout is ondanks alle pogingen tot behoud geamoveerd. De Haarlemse kunstenaar Hans van der Horst is dagelijks bij de sloop aanwezig geweest en heeft deze trieste gebeurtenis in een reeks van bijna 200 tekeningen vastgelegd. Deze worden tentoongesteld in het Frans Halsmuseum van 15 nov. 1980-13 januari 1981. Bij de opening zal tevens zijn boek *Kareol, ondergang van een monument* (uitgeverij De Haan te Haarlem) gepresenteerd worden. Het Frans Halsmuseum is tot 1 maart 1981 gratis toegankelijk (eerste kerstdag en nieuwjaarsdag gesloten).

Rotterdam

In de archiefwinkel, Coolsingel 89 wordt t/m

1 april 1981 een tentoonstelling gehouden gewijd aan de Rotterdamse verdedigingswerken. Deze dateren van voor het in 1609 gesloten twaalfjarig bestand; daarna was het oorlogsgevaar voor Rotterdam wel geweken. De van later bekende stadspoorten dienden dan ook niet de defensie, maar de schoonheid van de rijke koopstad.

Wieringen

Op 8 november 1980 werd in de St. Michaelskerk van Oosterland het boek *Wiringherlant 2* van J. T. Bremer gepresenteerd. Het eerste deel verscheen in 1979 (en is nog verkrijgbaar). Het nieuwe boek behandelt de periode circa 1850 tot de afsluiting van de Zuiderzee. Van de behandelde onderwerpen noemen we: de bouwwijze van de boerderijen, de kaasmakerij, de klederdracht, de quarantaineinrichting, de soorten vissersschepen en tenslotte de invloed van de Zuiderzeewerken. Het boek is voor f 33,50 te bestellen bij de Culturele Kring Wieringen, Poststeeg 3, 1779 AL Den Oever.

Mededeling van de contactcommissie

Historische verenigingen die moeite hebben met het vinden van sprekers kunnen zich voor informatie – liefst met opgave van onderwerp(en) – schriftelijk wenden tot de heer D. Carasso, p/a Historisch Museum, Nieuwezijds Voorburgwal 359, 1012 RM Amsterdam.

Mededeling van de redactie

'Aanwijzingen voor auteurs' kunnen worden aangevraagd bij de redactiesecretaris, Mevr. H. Suurmond-van Leeuwen, Plantsoen 75, 2311 KK Leiden, telefoon (071) 123766.